

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Історичний факультет

Кафедра історії України

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до дипломної роботи

бакалавра

на тему: **«Особливості розвитку кооперативного руху на Сході України в 1920-ті рр.: соціально-економічні та політичні аспекти»**

Виконала: студентка IV курсу

денної форми навчання

напряму підготовки (спеціальності)

032 «історія та археологія»

Колеснік Вероніка Віталіївна

Керівник: к.і.н., доц кафедри історії України

Журавльов Денис Володимирович

Рецензент:

Харків – 2025

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ I. Соціально-економічні передумови розвитку кооперативного руху на Сході України.....	13
РОЗДІЛ II. Політичний контекст розвитку кооперативного руху.....	30
РОЗДІЛ III. Розвиток кооперативних організацій та їх соціальні функції.....	48
ВИСНОВКИ.....	64
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	66
РЕЗЮМЕ.....	73
SUMMARY.....	74

ВСТУП

Початок ХХ ст. був періодом кардинальних змін для тогочасної України, наслідки революційних подій, громадянська війна та встановлення радянської влади в регіоні призвели до кардинальної реорганізації економічної та соціальної системи. Східні області України зіткнулись з питаннями відновлення промисловості, створення нових форм економічних відносин і пошуку шляхів для подолання економічної кризи. Одним із важливих напрямів відновлення стала кооперація як інструмент соціально-економічної стабілізації, як фактор зміцнення політичних позицій нової влади. Радянська влада намагалась використовувати кооперативи для реалізації соціальних завдань, зокрема забезпечення продовольством народ та організацію колективного господарювання.

Схід України – це регіон з потужною промисловістю, став осередком уваги тогочасної влади, адже саме тут зосереджувалась основа всього промислового виробництва: вугільні шахти Донбасу, металургійні заводи, важливі транспортні вузли. Політика радянського уряду намагалась зорієнтуватись на встановлення контролю над основними засобами виробництва, задля відновлення економіки та забезпечення стабільного виробництва для потреб держави.

Кооперативи розглядались як зручна форма організації праці, що дозволяла уникнути багатьох проблем, які були пов'язані з відновленням зруйнованого господарства але залишалась під контролем держави. Важливими напрямками кооперації стали виробнича, сільськогосподарська та споживча. Через кооперативи відновлювалися господарства, налагоджувалась система збуту, забезпечувалась закупівля продовольства для міста, а також створювалась налагоджена система соціального захисту, що стала доступною для місцевих громад.

Актуальність роботи полягає у сучасних тенденціях дослідження соціально-економічних процесів в Україні 1920-х років, зокрема розвитку

кооперативного руху на Сході країни в цей період. Кооперативний рух став важливою частиною соціально-економічної трансформації, яка відбувалася в умовах нової економічної політики (НЕП). Він сприяв модернізації сільського господарства, розвитку промисловості, створенню нових форм господарської взаємодії та боротьбі з економічною кризою. Дослідження цієї теми дозволяє краще зрозуміти, як кооперативні об'єднання відігравали роль у стабілізації економіки регіону, впливали на соціальну структуру сільського населення та забезпечували нові моделі соціальної мобільності. Особливу увагу заслуговує роль держави та її політичних інституцій у розвитку кооперативного руху, що є важливим для оцінки взаємодії державних і місцевих інтересів у період.

Об'єктом дослідження є кооперативний рух на Сході України у 1920-ті роки.

Предметом дослідження є форми і методи діяльності кооперативних об'єднань в 1920 рр. на території Харківської та Катеринославської губерній, як соціально- економічне явище для розвитку економіки УРСР.

Метою дипломної роботи є аналіз особливості розвитку кооперативного руху на Сході України в 1920 рр., зокрема його соціально-економічні аспекти, прослідкувати вплив державної політики на кооперацію та дослідити, як кооперативи впливали на соціально-економічне життя регіону в цей період.

Завдання роботи є наступними:

- Визначити фактори, які сприяли розвитку коопераційного руху в 1920 рр.;
- Проаналізувати економічні фактори розвитку коопераційного руху;
- З'ясувати, як проходив розвиток коопераційного руху під час політики НЕПу;
- Розглянути нормативно- правові акти, що врегульовували процес кооперації;
- Проаналізувати наявні статистичні данні щодо кооперативів на території України в 1920 рр.;

Хронологічні рамки дослідження обумовлені 1921 – 1928 роками. Нижня межа, 1921 рік, слугує початком реалізації НЕП'у. Це важливий момент для кооперативного руху, оскільки НЕП дала поштовх до відновлення та розвитку кооперації. Верхня хронологічна межа, 1928 рік, обумовлена початком колективізації та в СРСР та фактичним кінцем НЕП'у на території Харківської та Катеринославської губерній. Цей період став кінцем незалежного розвитку кооперацій, оскільки радянська влада почала централізоване керівництво сільським господарством та ліквідацію кооперативного руху.

Територіальні межі дослідження обумовлені двома губерніями: Харківською та Катеринославською.

Історіографія кооперативного руху в Україні, зокрема на території Східної України у 1920-х роках, охоплює широкий спектр наукових праць, що різняться як за часом написання, так і за ідеологічними та методологічними підходами. З огляду на багатогранність проблематики, доцільно структурувати аналіз досліджень за хронологією їх створення, що дозволяє виявити зміну акцентів у науковій думці залежно від історичного контексту.

У першій групі - праці безпосередніх сучасників подій 1920-х років, які фіксували кооперативні процеси в реальному часі. До них належать дослідження О.М. Анциферова, М.І. Тугана-Барановського, С.Л. Маслова та К.О. Пажитнова. Вони представляють первинну аналітику кооперативного руху, зосереджену на філософських, економічних і організаційних засадах.

У дослідника Олексія Миколайовича Анциферова є праця «Кооперативний кредит та кооперативні банки»¹, в праці розглянуто основні принципи кредитної кооперації та її базис в господарських відносинах, які відрізняються від капіталізму та комунізму. Сутністю кооперації, за наративами Анциферова, є взаємодопомога та вільна співпраця.

¹ Анциферов А. Н. Кооперативный кредит и кооперативные банки / А. Н. Анциферов . – Х., 1919. – 180 с.

Іншою працею є «Соціальні основи кооперації»¹ Михайла Івановича Тугана- Барановського, що є повною протилежністю першій роботі. Туган- Барановський вважає, що сільськогосподарська кооперація не перетворює мілке селянське підприємство в якусь іншу форму підприємництва. Також автор вказує на те, що в основі кооперації лежать такі принципи як, демократизм та добровільність, але кооперація залежить від держави, як і держава від кооперації.

Семен Леонтійович Маслов та його робота «Селянське господарство та сільськогосподарська кооперація»² є цінною для дослідження бо автор в 20 рр. ХХ ст. був головою ради Центру сільськогосподарської кооперації Сільхозсоюзу. Вчений- економіст полягав, що кооперація повинна зберегти значну частину незалежності, що підпорядковуватись державі повинні підвергатись лише її центральні органи, а не первинні організації, що не подобалось тогочасній владі.

Пажитнов Костянтин Олексійович написав працю «До питання про сутність кооперації та її визначення»³, де кооперація – це будь-який прояв співпраці і взаємодопомоги, результат процесу чи об'єднання осіб і речей у господарську спілку, що має протистояти капіталізму.

Друга група, умовно віднесена до радянського періоду, в основному відображає ідеологічну інтерпретацію кооперації як частини політики державного контролю над економікою. Хоч у наданому матеріалі безпосередніх джерел цього періоду обмаль, радянська традиція залишила помітний слід у трактуванні теми в пізніші десятиліття.

¹ Туган-Барановский М. Социальные основы кооперации. Берлін 1921;

² Маслов С. Л. Крестьянское хозяйство и сельскохозяйственная кооперация / С. Л. Маслов. – Пг., 1919. – с 34

³ Пажитнов К. К вопросу о сущности кооперации и ее определении / К. Пажитнов // Вестник кооперации. – 1915. – Кн. 6. – С. 2–23.

У статті В.І. Леніна «Про кооперацію»¹ розкрито значення кооперації як важливого інструменту побудови соціалістичної економіки. Автор наголошує на необхідності державної підтримки кооперативного руху, поєднання кооперації з плановим господарством і культурною революцією на селі.

У праці М.Д. Кондратьєва «Кооперація і планове господарство»² досліджується взаємозв'язок між кооперативним рухом і плановою економікою. Автор аналізує роль кооперації в умовах переходу до централізованого планування, приділяючи увагу її функціям у сфері сільського господарства та споживчого сектору.

Робота О.В. Чаянова «Основні ідеї та форми сільськогосподарської кооперації»³ присвячена теоретичним засадам та практичним аспектам сільськогосподарської кооперації. Автор висвітлює різновиди кооперативів, принципи їхньої організації та особливості функціонування в аграрному секторі.

Третю категорію становить сучасна історіографія, що включає праці від 1990-х років і до сьогодні. Вона представлена дослідженнями М.В. Алімана, П.Ю. Балабана, А.О. Пантелеймоненка, І. Фаренія, Ю.П. Волосника, В.В. Лантуха та інших. Ці праці переосмислюють історичний досвід кооперації в умовах ринкової трансформації та національного відродження. Особливе місце посідають також навчальні посібники та серійні видання під редакцією професора С. Гелея, що відіграють важливу роль у формуванні національної кооперативної ідентичності.

«Споживча кооперація України в умовах економічної кризи і переходу до ринкової економіки (90-ті рр. ХХ ст.). Історико-економічний огляд :

¹ Ленін В.І. Про кооперацію // Повне зібрання творів. – Т. 45. – К.: Політвидав, 1964. – С. 370–375.

² Кондратьєв М.Д. Кооперація і планове господарство. – М.: Госпланіздат, 1926. – 112 с.

³ Чаянов О.В. Основні ідеї та форми сільськогосподарської кооперації. – М.: Коопцентр, 1927. – 98 с.

лекція»¹ Алімана Мирослава Васильовича в якій висвітлено передумови розвитку і виникнення нової форми господарської організації праці. Наприкінці XIX ст. склались складні умови для економіки країни через це держава наважилась на створення кооперативів та поширення кооперативного руху як соціального явища.

Балабан Петро Юрійович у 2004 році видав монографію «Споживча кооперація – соціально-орієнтована система»², вона присвячена теоретико-методичним та науковопрактичним проблемам розвитку національного кооперативного руху в умовах ринкових трансформацій економіки України. Досліджено стан і ефективність господарсько-фінансової діяльності підприємств і організацій споживчої, кредитної і сільськогосподарської кооперації, тенденції розвитку та функціонування кооперативного сектора економіки.

Пантелеймоненко Андрій Олексійович та його монографія «Аграрна кооперація в Україні: теорія і практика : монографія»³ охоплює широкий спектр питань теорії та практики українського кооперативного руху, на основі комплексу джерел було проаналізовано досвід вітчизняних кооперативних організацій, показано вплив державної політики на розвиток кооперативного руху, а також розглянуто зв'язок кооперацій між різними її видами.

Ігор Фареній в своїй докторській дисертації «Кооперативний рух у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX - на початку XX століття»⁴

¹ Аліман М. В. Споживча кооперація України в умовах економічної кризи і переходу до ринкової економіки (90-ті рр. XX ст.). Історико-економічний огляд : лекція / М. В. Аліман. – Полтава : Укоопспілка, ПКІ, 1994. – 48 с.

² Балабан П. Ю. Споживча кооперація – соціально-орієнтована система // Національний кооперативний рух та структурні зміни в економіці України XXI століття : зб. пр. учасників Міжнар. наук.- практ. конф., 26–27 черв. 2001 р. – Ірпінь : НМЦ Укоопеосвіта, 2001. – 345 с

³ Пантелеймоненко А. О. Аграрна кооперація в Україні: теорія і практика : монографія / А. О. Пантелеймоненко. – Полтава : РВВ ПУСКУ, 2008. – 347 с.

⁴ Фареній І. А. Кооперативний рух у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX ст.: монографія Черкаси: Відлуння-Плюс, 2008. 432 с.

висвітлює зародження та основні тенденції розвитку, організаційні форми та напрямки діяльності кооперативів на території України. Праця аналізує участь широких верств населення у формуванні товарно-грошових відносин, охарактеризує ідеологію кооперативного руху та її вплив на тогочасне населення.

Монографія Романа Геннадійовича Любавського «Повсякденне життя робітників Харкова в 1920-ті – на початку 1930-х років»¹ описує нам процес радянської організації робітників в період 1920 рр., найважливішим аспектом роботи для нас є ринкові відносини тогочасного періоду.

Волосник Юрій Петрович та його стаття «Культура кооперативної торгівлі у Харкові в роки непу»² описує нам всі нюанси кооперативної діяльності в Харкові 1920 років. Стаття опирається на значення кооперативної торгівлі саме для розвитку міста.

Професор Лантух В.В. має низку праць присвячених розвитку торгівлі в період НЕП'у «Місце і роль кооперативної торгівлі в придбанні товарів трудящими України в роки непу»³, «Становление и развитие торговли в Украине в 1921-1932 гг.»⁴, «Культура городской торговли в Украине в 1920-е годы»⁵ в яких яскраво описує розвиток торгівлі в період 1920 рр. в загальноукраїнському аспекті.

¹ Любавський Р.Г. Повсякденне життя робітників Харкова в 1920-ті — на початку 1930-х років / Науковий редактор Л. Ю. Посохова / Передм. О. А. Коляструк; вступне слово Л. Ю. Посохової. Х.: Раритети України, 2016. 226 с. , 2016

² Волосник Ю. П., Шляхова І. В. Культура кооперативної торгівлі у Харкові в роки непу. Чорноморський літопис. 2010. Вип. 1. С. 71-74. URL: <http://jnas.nbu.gov.ua/article/UJRN-0000119814>

³ Лантух В.В. Становление и развитие торговли в Украине в 1921-1932 гг. / В.В. Лантух. – Х., 1992.

⁴ Лантух В.В. Місце і роль кооперативної торгівлі в придбанні товарів трудящими України в роки непу / В.В. Лантух // Вісник Харківської державної академії культури: Зб. наук. пр. – Х., 2001. – Вип. 8.

⁵ Лантух В.В. Культура городской торговли в Украине в 1920-е годы / В.В. Лантух // Эпоха. Культуры. Люди (история повседневности и культурная история Германии и Советского Союза.

Також слід відзначити видання навчальних посібників з історії кооперативного руху¹ та історії кооперації², які вийшли за загальною редакцією професора С. Гелея.

За ініціативи С. Гелея також з'явилося серійне видання «Українська кооперація: історичні та соціально- економічні аспекти», на сторінках якого відображено різні аспекти історії української кооперації.

Іноземні джерела відіграють важливу роль у поглибленні аналізу кооперативного руху, розкриваючи його соціальні, економічні та ідеологічні аспекти в контексті глобальних подій.

Праця Бенедикта Андерсона «Уявні спільноти: роздуми про походження та поширення націоналізму»³ вона основана на теорії створення кооперативів, як методу впливу на суспільство.

Крістофер Зіман та його «Теорія катастроф»⁴ описує стан економіки при повному її краху, завдяки цій праці ми можемо зрозуміти принцип утворення кооперативного руху після Першої світової війни, народних хвилювань та економічної кризи на початку 1920 рр.

Майер Роберт та його книга «Сталінізм: двадцять років»⁵ описує в своїй праці революційні події 1919 року та її наслідки для країни, економічний стан напередодні російських подій, завдяки їй ми можемо зрозуміти, що призвело до створення кооперативів та соціальний аспект наведених подій.

1920–1950-е годы). Материалы международной научной конференции (Харьков, сентябрь 2003 г.): Сб. докладов. – Х., 2004.

¹ Історія кооперативного руху. Підручник/ За загальною редакцією С. Гелея. – Львів: Інститут українознавства НАН України, 1995. – 410 с.

² Історія споживчої кооперації України: Навч. Підручник/ За ред. С.Гелея. – Львів: Інститут українознавства НАН України, 1996. -383 с.

³ Anderson, Benedict. Imagined communities. Reflections on the origin and spread of nationalism. – London; New York: Verso, 1983. – 224 p.

⁴ Zeeman E.C. Catastrophe theory: Selected Paper. 1972 1977. Addison -Wesley. Reading Mass, 1977.1.«Г « I

⁵ Maier Robert. Stalinismus: Die zwanziger Jahre. – Wiesbaden, 1990.

Олена Доулд та її праця «Бартерна торгівля в українському сільському господарстві: причини та економічні наслідки»¹ описує стан економіки в Радянському союзі та початок колективізації з боку економічного аспекту.

Джерельний комплекс. Основу джерельного комплексу роботи складають офіційні статистичні дані, архівні матеріали, діловодна документація, нормативно-правові акти та матеріали періодики досліджуваного періоду.

Вагомим джерелом статистичної інформації є збірник «Кооперація в Україні у 1926–1927 рр. Статистика України»², який надає розгорнуті дані про чисельність кооперативів, обсяги їхньої діяльності, регіональні особливості розвитку. Не менш важливим є «Сборник статистико-экономических сведений по сельскому хозяйству России и иностранных государств»³, що дає змогу провести порівняльний аналіз аграрного сектора та кооперативного руху як у межах Російської імперії, так і за її межами.

До джерел діловодного характеру належать довідки, накази, звіти, таблиці, які містять дані про фінансовий стан кооперативів, інформацію про акціонерів, прибутки й витрати тощо. Зокрема, цінним прикладом є «Таблицы средних справочных цен и средних цен потребительских обществ по районам Европейской России на 1 июня 1915 г. По данным анкеты Всероссийского союза городов и МСПО»⁴, які ілюструють торгівлю діяльність кооперативів та рівень цін у довоєнний період.

Нормативно-правові акти, зокрема закони, постанови, положення, що регулювали кооперативну діяльність у 1910–1920-х рр., дозволяють

¹ Dolud Olena Barterhandel in der ukrainischen Landwirtschaft: Ursachen und betriebswirtschaftliche Konsequenzen // Osteuropa Wirtschaft. – 2000. – №3.

² Кооперація в Україні у 1926 — 1927 рр. Статистика України, 166. Х. 1928;

³ Сборник статистико-экономических сведений по сельскому хозяйству России и иностранных государств / Министерство земледелия Отдел сельской экономики и сельскохозяйственной статистики. Петроград: Екатеринославская типография, 1917. Вып. 10. 670 с.

⁴ Таблицы средних справочных цен и средних цен потребительских обществ по районам Европейской России на 1 июня 1915 г. По данным анкеты Всероссийского союза городов и МСПО. Москва: Городская типография, 1915. 17 с.

простежити зміну державної політики щодо кооперації та ступінь її державного контролю¹.

Окрему групу становлять періодичні видання — газети, журнали, бюлетені, які містять важливі відомості про кооперативний рух, включаючи законодавчі ініціативи, економічні огляди, публіцистичні статті, інтерв'ю та офіційні повідомлення, що відображають суспільну думку та урядові підходи до кооперації в зазначений період².

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що в роботі вперше здійснено комплексний аналіз соціально-економічних аспектів кооперативного руху на Сході України в 1920-ті роки, враховуючи його вплив на економічне становлення регіону в умовах нової економічної політики (НЕП). Дослідження висвітлює специфіку діяльності кооперативів, їхню взаємодію з державними структурами, а також роль у мобілізації місцевих ресурсів і соціальній інтеграції сільського населення. Особливу увагу приділено тому, як кооперативи сприяли розвитку місцевої економіки та формували нові форми соціальної взаємодії в умовах післявоєнної економічної відбудови, що раніше недостатньо висвітлювалось у науковій літературі.

Структурно робота поділена на три розділи, а також містить вступ, висновки, список використаної літератури.

¹ Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1917–1918 гг. [Електронний ресурс]. – М., 1942. – № 83. – Режим доступу : <http://istmat.info/node/31868>

² Правовая защита//Вестник промысловой кооперации. - 1924.-№ 3 .-С . 37.

РОЗДІЛ I. Соціально-економічні передумови розвитку кооперативного руху на Сході України

Артільне співробітництво відоме здавна: колишні чумацькі ватаги та селянські толоки можна вважати зародками кооперативної співпраці. У добу «великих реформ» народне господарство Російської імперії швидко трансформується в напрямі до капіталістичного виробництва, відбувається руйнація поміщицько-феодалного ладу, перехід до товарного обігу та міжнародного обміну. У цих умовах з'являються різні кооперативні товариства, які професор М. Туган-Барановський визначає як «господарські підприємства кількох добровільно об'єднавчих осіб, які мають своєю метою збільшення, завдяки спільному веденню господарства, трудових доходів його членів або скорочення витрат останніх»¹.

Зародження кооперативного руху в Україні відбулося на межі XIX та XX століть. Українське кооперативне господарство несе свій початок з кінця XIX століття. Занепадання Російської та Австро – Угорської імперій, які в той час ділили українські землі навпіл, гальмували розвиток будь яких економічних чинників.

Кооперативний рух, що прийшов на українські землі з Західної Європи отримав гарний поштовх та розвиток. Подібний тип господарювання був не новий для тогочасних українців, адже ще у XVI-XVIII ст. їх предки займалися столярством, малярством, ковальством, крамарством, створюючи власні артіль.

Кооперація розпочала боротьбу за право існування на території України наприкінці XIX ст., перш за все як різновид економічної формації, юридичні підстави з'явилися набагато пізніше. Швидко та значне розповсюдження

¹ Туган-Барановский М.И. Курсы по кооперации / М.И. Туган-Барановский. – М.: Типо-литография Т-ва И.Н. Кушнерев и Ко, 1914. – с.9

кооперативного виду діяльності змушувало українців згуртовуватися в кооперативні союзи. Втім, такі союзи виявились недовговічними через політику московського Центросоюзу, в наслідок цієї політики кооперації були змушені ліквідуватись в 1913 році, аж до Революції 1917 року.

Кооперативи стали важливим аспектом у соціально- економічному розвитку багатьох країн світу, в тому числі і в Україні. Становлення кооперативного руху в 20 роки ХХ століття було обумовлене через певні історичні, політичні та соціально – економічні події, що впливали на формування кооперативних господарств.

Перш за все на розвиток кооперативного руху вплинули революційні події 1917 року, громадянська війна та встановлення радянської влади та її політика. В цей час кооперативний рух почав формуватися як відповідь на економічні потреби населення, пропонуючи альтернативні шляхи вирішення проблем постачання, кредитування та виробництва.

1.1. Економічне становище регіону на початку 1920 років

Початок 1920-х років ознаменувався надзвичайно складним економічним становищем на Сході України. Війни, революційні події, інтервенція та громадянська війна завдали регіону значних руйнувань. Промисловість, особливо вугільна та металургійна галузі Донбасу, була частково або повністю знищена. Значна частина шахт не функціонувала, зруйнована була й транспортна інфраструктура, зокрема залізничне сполучення, що ускладнювало доставку сировини та збут продукції¹.

Сільське господарство перебувало в критичному стані. Політика воєнного комунізму, що включала примусове вилучення продовольства у селян (продрозкладка), викликала масове незадоволення та зниження мотивації до праці. Сільські господарства зазнали спустошень, техніка була

¹ Марочко В. І. Репресоване селянство: 1920–1930-ті роки. Київ : Інститут історії України НАНУ, 2011. С, 216.

зношена або реквізована, а врожайність - катастрофічно низькою. Село втратило частину працездатного населення, що або загинуло, або було мобілізовано.

У 1921 році була введена нова економічна політика (НЕП), яка започаткувала перехід від політики воєнного комунізму до більш гнучкої системи господарювання. Дозволення приватної торгівлі, запровадження продподатку замість продрозкладки, відновлення кооперативних форм господарювання сприяли частковій стабілізації економіки регіону. НЕП став ключовим чинником, що дозволив активізувати місцеву ініціативу, включаючи створення та розвиток сільськогосподарських та споживчих кооперативів¹.

На тлі економічних труднощів кооперація почала сприйматися як ефективний інструмент самоорганізації населення та відновлення господарства. Умови, в яких опинився регіон, сприяли розвитку різних форм кооперативного руху - від кредитних до виробничих. З одного боку, кооперація виконувала функцію об'єднання зусиль дрібних виробників, а з іншого - виступала як механізм реалізації політики держави в нових умовах².

Соціальна структура населення Східної України у 1920-х роках зазнала суттєвих змін під впливом революційних процесів, громадянської війни та політичної трансформації. Після краху Російської імперії та встановлення радянської влади класові орієнтири були радикально переглянуті. Нова влада прагнула створити «нову» соціальну реальність, спираючись на пролетаріат і бідніше селянство, водночас обмежуючи права представників «експлуаторських» класів³.

¹ Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921–1939). Київ : Либідь, 1999. С. 180 – 219.

² Якубова Л. Д. Нова економічна політика в Україні: історичний досвід та проблеми реалізації. Київ : Інститут історії України НАНУ, 2003. С. 84 – 92.

³ Витанович І. Історія українського кооперативного руху. Нью-Йорк : Українське видавництво, 1963. С. 117.

У промислових районах, таких як Донбас і Харківщина, основною соціальною групою був робітничий клас. Однак його чисельність значно скоротилася через бойові дії, мобілізацію та втрату роботи внаслідок зупинки підприємств. Робітники, що залишилися, часто працювали в складних умовах, за низьку оплату та без достатнього забезпечення.

Селянство становило переважну частину населення регіону, хоча його структура також була неоднорідною. Значна частина селян відносилася до середняків, тоді як заможніші господарі, або «куркулі», були об'єктами критики та репресій з боку радянської влади. Біднота, яка не мала засобів виробництва, підтримувалася державою та залучалася до участі в кооперативах як «соціально близький елемент»¹.

Особливе місце в соціальній структурі займали військові, державні службовці, члени партії, а також службовці кооперативних організацій, які ставали важливою частиною соціального й економічного життя регіону. Інтелігенція, попри репресії та ідеологічний тиск, зберігала свою роль у сфері освіти, культури та адміністративного управління.

Варто також зазначити наявність значної кількості переселенців, демобілізованих солдатів та біженців, що змінювали соціальну динаміку та потребували інтеграції в господарське життя. Саме в таких умовах кооперативи почали відігравати роль не лише економічної, а й соціальної адаптації².

Соціальна політика радянської влади активно підтримувала організацію кооперативів, особливо серед бідноти, що дозволяло не тільки покращувати матеріальне становище цієї верстви населення, а й здійснювати контроль над економічною діяльністю селян та робітників.

Після встановлення радянської влади в Україні політична ситуація була нестабільною, але підконтрольною більшовицькому центру. У 1920-х роках

¹ Там само, С. 138.

² Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921–1939). Київ : Либідь, 1999. С. 138.

уряд Радянської України, формально автономної, але фактично залежної від Москви, впроваджував політику централізації та ідеологічної уніфікації. Це безпосередньо впливало на характер та напрями розвитку кооперативного руху в регіоні¹.

Кооперативний рух у період НЕПу розглядався більшовицьким керівництвом як проміжна форма організації господарства, яка дозволяє поступово вбудовувати приватний сектор у соціалістичну економіку. Кооперація була ідеологічно виправданою як форма «соціалістичного перехідного господарства», що мала поєднувати ініціативу мас із централізованим контролем. Відтак, держава надавала кооперативам певну свободу дій, але за умови їхньої лояльності до радянської влади.

Політичні умови уможлилювали створення споживчих, кредитних, сільськогосподарських та виробничих кооперативів, але вони працювали в межах жорсткої партійної регламентації. Від середини 1920-х років активно впроваджувалося гасло «кооперація - школа соціалізму». Це означало, що кооперативи повинні були не тільки сприяти економічному розвитку, а й виконувати функції ідеологічного впливу на населення.

Ключову роль у функціонуванні кооперативів відігравали місцеві ради, партійні організації та профспілки. Вони контролювали керівництво кооперативів, визначали напрями їхньої діяльності, а також здійснювали перевірку на «класову надійність» учасників. Важливим було й те, що кооперативні об'єднання часто використовувалися як інструмент у боротьбі з приватними підприємцями та «куркулями»².

Під кінець десятиліття політика кооперації почала зазнавати змін у зв'язку з курсом на колективізацію та індустріалізацію. Відносна автономія кооперативів скорочувалася, а ідеологічний контроль посилювався. Проте в

¹ Якубова Л. Д. Нова економічна політика в Україні: історичний досвід та проблеми реалізації. Київ : Інститут історії України НАНУ, 2003. С. 93.

² Витанович І. Історія українського кооперативного руху. Нью-Йорк : Українське видавництво, 1963. С. 128 – 134.

першій половині 1920-х років кооперація все ще залишалася відносно гнучким інструментом організації господарського життя, що поєднував інтереси населення і цілі держави.

Кооперативний рух на Сході України в 1920-х роках виник на перетині економічної потреби у відновленні господарства та політичної підтримки з боку радянської влади. Умови післявоєнної розрухи, нестача товарів і коштів, а також відсутність налагодженого державного механізму постачання змушували населення шукати альтернативні форми об'єднання зусиль задля виживання та економічного розвитку¹.

Перші кооперативи виникли ще до впровадження НЕПу, але саме в період з 1921 року, коли почалася нова економічна політика, кооперативний рух набув організованого характеру. Особливо активізувався процес створення споживчих кооперативів, які об'єднували селян і робітників з метою забезпечення їх товарами широкого вжитку, продуктами харчування, сільськогосподарським інвентарем.

Паралельно формувалися сільськогосподарські кооперативи, які допомагали селянам об'єднувати ресурси, спільно обробляти землю, використовувати техніку, зберігати та збувати продукцію. Зростання таких об'єднань було спричинене як бажанням підвищити ефективність праці, так і прагненням уникнути прямого втручання держави у приватне господарство. Кооперація сприймалась як компроміс між індивідуальним селянським виробництвом та ідеєю колективної організації праці².

У промислових районах, зокрема в Донбасі, почали з'являтися виробничі кооперативи, що поєднували дрібних ремісників, кустарів і робітників. Їх діяльність включала виготовлення продукції для місцевих потреб, обслуговування сільського господарства та надання ремонтних послуг.

¹ Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921–1939). Київ : Либідь, 1999. С. 194.

² Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921–1939). Київ : Либідь, 1999. С. 216.

Особливу роль відігравали кредитні кооперативи, які дозволяли членам отримувати позики для придбання інструментів, худоби, насіння тощо. Умови доступу до кредитів були сприятливішими, ніж у державних банках, що робило такі об'єднання популярними серед бідноти¹.

Значну підтримку кооперативному руху надавали місцеві органи влади та радянські партійні структури. Вони сприяли організації навчальних курсів для кооператорів, забезпечували методичну підтримку, а також матеріально допомагали новоствореним кооперативам. Проте ця підтримка часто поєднувалась з ідеологічним тиском та спробами контролю.

У 1920-х роках на Сході України кооперативний рух охоплював різні сфери господарського життя. Умовно можна виокремити кілька основних форм кооперації, які розвивалися з урахуванням місцевих соціально-економічних потреб і державної політики².

Кожна з форм кооперації виконувала свою роль у стабілізації післявоєнної економіки та формуванні нового господарського укладу. Завдяки підтримці з боку влади, кооперативи поширилися практично у всіх галузях - від торгівлі до виробництва. Проте в другій половині 1920-х років із переходом до курсу на колективізацію й індустріалізацію почалися зміни, що поступово звужували автономію кооперативів.

1.2. Сільське господарство та кооперація

Перша світова війна та подальші соціальні зрушення мали руйнівний вплив на стан сільського господарства, військові дії, окупація територій та мобілізація значної частини населення спричинили зменшення оброблюваних

¹ Марочко В. І. Репресоване селянство: 1920–1930-ті роки. Київ : Інститут історії України НАНУ, 2011. С. 87 – 93.

² Литвин В. М., Вронська Т. В. Історія України. XX століття. Київ : Генеза, 2010. С. 117 – 243.

площ. Селяни постійно страждали від реквізицій продовольства для армії, це викликало спад у виробництві зернової продукції¹.

Через нестачу сільськогосподарського інвентарю та тяглової сили (в основі використовувались коні та воли), врожайність значно знизилась, землі часто не оброблялись, а селянство стикалось з труднощами навіть для самозабезпечення².

Після Жовтневої революції було запроваджено політику воєнного комунізму, що значно вплинуло на стан сільського господарства. Основні заходи цієї політики включали в себе примусову реквізицію продовольства для забезпечення армії, викликала голод та дефіцит продукції. На сході часто відбирали майже все зерно залишаючи селян зовсім без їжі, також вся земля переходила у власність держави, селяни втратили право на власне землеволодіння³.

Запровадження НЕПу у 1921 році стало відповіддю на кризу, яку потягла за собою політика воєнного комунізму. На зміну воєнному комунізму прийшла податкова політика, згідно з якою селяни мали платити продподаток, але надлишки продукції залишали собі. Це створювало стимул для вирощування більшої кількості продукції та продавати її на вільному ринку⁴.

Хоча земля так і залишалась у власності держави, селяни могли брати землю в оренду та самостійно розпоряджатись нею та вирощеною продукцією, що добре відобразилось на відновленні сільськогосподарської сфери⁵.

Проте політика НЕП'у мала не тільки гарні наслідки, адже післявоєнна економіка і досі продовжувала стикатись з браком ресурсів для відновлення

¹ Пантелеймоненко А.О. Аграрна кооперація України: теорія і практика: монографія. — Полтава: РВВ ПУСКУ, 2008. С. 187- 190.

² Панченко. С.-г. кооперація. Х. 1928; Височанський П. Кооп. кредит. К. 1929; С. 88 – 90.

³ Піснячевський Д. Від капіталізму до кооператизму. Париж 1945; С.73 – 109.

⁴ Панченко. С.-г. кооперація. Х. 1928; Височанський П. Кооп. кредит. К. 1929; С. 94 – 109.

⁵ Спеціальна (фахова) сільськогосподарська кооперація в українському селі в період непу // Вісник Харківського університету. Історія. - 1999. - № 413, Вип.30. - С.161-172

аграрного сектору. Зокрема, сільське господарство потребувало більше техніки, добрив та робочих рук. Також НЕП призвів до соціального розшарування населення, почали з'являтися заможніші селяни, так звані куркулі, які змогли скористатись ринковими механізмами та накопичували багатства, в той час, як значна частина селян залишались в злиднях. Це і стало основною причиною згорання політики НЕП'у в кінці 1920-х років¹.

Не дивлячись на успішну політику НЕП'у раянська влада на кінець 1920 рр. почала впроваджувати активну політику колективізації. Мета полягала в тому, щоб перевести сільське господарство на колективні рейки, ліквідувати приватні селянські господарства. Ведення колгоспів та радгоспів стало основою радянської аграрної політики. Це робилося для ідеологічного курсу на централізацію та повного контролю над економікою².

На початку 1930 рр. колективізація дуже розповсюдилась по території країни, приватні господарства насильно включали в колгоспи, куркулів розкуркулювати та депортували. Колективізація призвела до нового етапу кризи через насильницькі методи якими вона впроваджувалась зіткнувшись з опором та зниженням продуктивності. Селяни втратили будь яку мотивацію для підвищення продуктивності³.

1.3. Роль робітничого класу у розвитку кооперативів

У 1920-х роках робітничий клас на Сході України, зокрема в таких промислових регіонах, як Донбас, Катеринославщина (нині Дніпропетровщина) та Харківщина, відігравав ключову роль у відбудові

¹ Там само. С. 165.

² Одержавлення та ліквідація сільськогосподарської кооперації в Україні в 20-і - поч. 30-х років ХХ ст.// Вісник Харківського університету - 1998 - № 401. Історія України. Вип.2 - С. 188-198

³ Морозов А.Г. Села і гроші. Українська кредитна кооперація в добу непу / А.Г. Морозов. — Черкаси, 1993. -274 с.

економіки, яка зазнала значного спустошення внаслідок Першої світової війни, революційних подій та Громадянської війни. На тлі загального розрухи робітниче населення стало основною рушійною силою індустріалізації та відновлення виробничої інфраструктури¹.

Робітничий клас складався переважно з чоловіків, які були зайняті у важкій промисловості - вугільній, металургійній, машинобудівній галузях. Значну частину становили також сільські жителі, які мігрували до міст у пошуках роботи. Таким чином, значна частина робітників не мала стійкого фахового досвіду, що зумовлювало потребу в систематичній професійній підготовці, яку почали поступово впроваджувати в межах радянської освітньої політики.

Умови праці були складними: нестача обладнання, тривалий робочий день, низька заробітна плата та брак елементарних соціальних гарантій. Це призводило до невдоволення серед робітників, що, у свою чергу, штовхало їх до самоорганізації та участі в кооперативному русі як альтернативному способі забезпечення власних потреб².

Соціальний портрет робітника того часу формувався також під впливом ідеологічної пропаганди, яка активно впроваджувалася радянською владою. Робітник проголошувався «господарем нової держави», але в реальному житті часто зіштовхувався з матеріальними труднощами. Саме тому участь у кооперативах ставала для нього не лише економічною необхідністю, але й можливістю реалізувати право на участь у колективному господарюванні³.

Після завершення Громадянської війни та переходу до нової економічної політики (НЕП) радянська влада зіткнулася з нагальною потребою стабілізації

¹ Філіпов К. В. Сільськогосподарська кооперація України в 20-ті роки ХХ століття : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / К. В. Філіпов. – Харків, 1999. С. 12.

² Фареній І. А. Український кооперативний рух у період 1917–1920 років (історичний аспект) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / І. А. Фареній. – Київ, 2003. С. 8.

³ Оніпко Т. Державна політика кооперування населення в Україні в 1920–1930-х роках : монографія. – Київ : НАН України, 2011. С. 65 – 89.

господарського життя та покращення соціального становища населення. Робітничий клас, який зазнав тяжких випробувань під час воєнного комунізму, виявляв значний інтерес до кооперативного руху як до ефективного засобу самоорганізації та задоволення нагальних життєвих потреб.

Одним із ключових чинників мотивації стала економічна скрута. Через хронічний дефіцит продовольства, товарів першої необхідності, житла та доступу до медичних і соціальних послуг робітники були змушені шукати альтернативні механізми забезпечення. Кооперативи, особливо споживчі, пропонували вигідні умови придбання товарів за нижчими цінами, забезпечення пайовиків якісними продуктами, а іноді - навіть доступ до житла чи медичної допомоги¹.

Другим важливим чинником стала потреба в соціальному захисті. Умови праці на підприємствах залишалися складними, а державна система соціального забезпечення ще лише формувалася. Кооперативи могли частково виконувати функції підтримки робітників - надавати допомогу в разі хвороби, безробіття або втрати працездатності.

Крім того, робітників приваблювала можливість участі в управлінні господарською діяльністю кооперативу. Участь у загальних зборах, обрання управлінських органів, обговорення стратегічних рішень створювали відчуття причетності до колективної справи та формували навички самоуправління - рідкісні в умовах централізованої командної економіки².

Не менш важливою була ідейна складова: участь у кооперативах розглядалася владою як форма «соціалістичної самоорганізації», що відповідає радянським ідеологічним засадам. Участь у кооперативному русі трактувалася як прояв «свідомості трудящих» та прагнення до побудови

¹ Пожарський П. Історія української кооперації : навч. посіб. – Київ : Центр учбової літератури, 2007. С. 112 – 128.

² Жук А. Українська кооперація : збірник статей. – Львів : Накладом Українського кооперативного видавництва, 1938. С. 98.

нового соціалістичного суспільства. Це мотивувало частину робітників вступати до кооперативів із переконань або під тиском партійної пропаганди.

Мотивація робітничого класу до участі в кооперативному русі в 1920-х роках була багатогранною: вона включала як економічні та соціальні потреби, так і політичні та ідеологічні чинники. Кооперативи стали для робітників інструментом виживання, формою самозахисту та водночас - простором для реалізації нової моделі трудової солідарності¹.

У 1920-х роках кооперативний рух на Сході України набував дедалі більшої популярності серед робітничого населення, що зумовлювалося як соціально-економічними обставинами, так і підтримкою з боку радянської влади. Робітники брали участь у кооперативах у різних формах, залежно від галузі, потреб і місцевої специфіки. Найпоширенішими серед них були споживчі, виробничі, житлові та кредитні кооперативи. Споживчі товариства забезпечували пайовиків продуктами харчування, одягом, предметами побуту, іноді - навіть паливом. Робітники вступали до таких кооперативів задля можливості придбати дефіцитні товари за нижчими цінами. У деяких випадках споживчі кооперативи створювалися безпосередньо при підприємствах або профспілках і обслуговували лише працівників певного заводу чи шахти. Вони також мали спеціальні «кооперативні лавки» на території підприємств, що значно полегшувало доступ до товарів².

Важливим напрямом була участь робітників у виробничих кооперативах, де члени спільно здійснювали господарську діяльність - від дрібного ремесла до сільськогосподарського виробництва. У контексті НЕПу дозволялося створення трудових артілей, які часто спеціалізувалися на

¹ Пожарський П. Історія української кооперації : навч. посіб. – Київ : Центр учбової літератури, 2007. С. 118 Онішко Т. Державна політика кооперування населення в Україні в 1920–1930-х роках : монографія. – Київ : НАН України, 2011. С. 271.

² Онішко Т. Державна політика кооперування населення в Україні в 1920–1930-х роках : монографія. – Київ : НАН України, 2011. С. 146 – 153.

пошитті одягу, ремонті взуття, металообробці тощо. Робітники, які втратили основне місце праці або прагнули додаткового заробітку, залучалися до таких кооперативів для організації колективного виробництва на умовах самофінансування.

В умовах гострої житлової кризи, особливо в індустріальних центрах Східної України, житлові кооперативи стали ще однією важливою формою робітничої самоорганізації. Вони сприяли колективному будівництву або ремонту житла, спільному утриманню будинків і покращенню умов проживання. Часто ініціатива зі створення таких кооперативів йшла від робітників великих заводів, які прагнули вирішити проблему перенаселення бараків і відсутності гідних умов життя¹.

Кредитні кооперативи відігравали важливу роль у забезпеченні доступу до позик на помірних умовах. Кредитні спілки давали можливість отримати кошти на лікування, навчання дітей, купівлю інструментів або матеріалів для побутових потреб. Іноді такі кооперативи існували при профспілкових організаціях, що забезпечувало додаткову підтримку для учасників.

Загалом участь робітників у кооперативах носила як практичний, так і організаційний характер. Вони не лише були споживачами чи учасниками, але й активно долучалися до управління кооперативами: брали участь у зборах, обирали управлінців, звітували про діяльність, формували внутрішній розподіл ресурсів².

Кооперативи ставали для робітників не лише економічною опорою, а й майданчиком для практики колективного самоврядування та соціальної мобілізації.

Політична ситуація в СРСР у 1920-х рр. значною мірою визначала розвиток усіх форм громадського життя, зокрема й кооперативного руху.

¹ Марочко В. І. Українська селянська кооперація: історико-теоретичний аспект : монографія. – Київ : Інститут історії України НАН України, 2004. С. 218.

² Фареній І. А. Український кооперативний рух у період 1917–1920 років (історичний аспект) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / І. А. Фареній. – Київ, 2003. С. 10

Незважаючи на декларовану автономність кооперативів, держава не лише контролювала, а й активно формувала напрями їхньої діяльності. Участь робітників у кооперації в цей період не була вільною ініціативою, а ставала складовою державної соціально-економічної політики та частиною ідеологічного проєкту побудови соціалізму¹.

Одним із головних каналів впливу на кооперативи були профспілки, які перетворилися на інструмент реалізації політики Комуністичної партії. Вони підтримували створення кооперативів на підприємствах, забезпечували їх матеріальною базою, сприяли набору учасників. Водночас профспілкові органи слугували своєрідними фільтрами, що контролювали «ідейність» кооперативної діяльності, дотримання партійної лінії та «дисципліну» робітничих ініціатив.

Ідеологічний вплив також здійснювався через залучення партійних кадрів до управління кооперативами. Комуністи займали ключові посади в кооперативних правліннях, формували порядок денний, спрямовували діяльність організацій згідно з інтересами держави. Часто робітники не мали можливості самостійно обирати керівників кооперативів - ці рішення приймалися «згори» або погоджувалися з місцевими парткомаами².

У 1920-х роках кооперація стала не лише економічним, а й ідеологічним інструментом. Влада бачила в кооперативах школу комуністичного виховання, де робітники мали навчатися колективізму, дисципліні, лояльності до радянського режиму. У документах того часу підкреслювалася роль кооперативів у формуванні «нової людини» - активного, свідомого, соціалістично орієнтованого працівника.

Водночас існувала напруга між ініціативою «знизу» та директивами «зверху». Багато робітників вступали до кооперативів із прагматичних міркувань, керуючись щоденними потребами, а не ідеологічними

¹ Онішко Т. Державна політика кооперування населення в Україні в 1920–1930-х роках : монографія. – Київ : НАН України, 2011. С. 95 – 98.

² Там само, С. 126.

переконаннями. Це нерідко викликало конфлікти з місцевою владою або керівництвом кооперативів, яке вимагало дотримання «правильного» політичного курсу. Особливо жорстким став контроль у другій половині 1920-х років, коли кооперація почала поступово втрачати автономність і перетворювалася на повністю підпорядковану державі структуру¹.

Участь робітничого класу в кооперативному русі 1920-х років справила помітний вплив на їхнє соціально-економічне становище, особливо в контексті післявоєнної розрухи, нестачі ресурсів і складних умов праці. Кооперативи, незважаючи на зростаючий політичний контроль, залишалися одним із небагатьох доступних інструментів самозабезпечення, солідарності та колективного захисту інтересів трудящих.

Перш за все, кооперативи сприяли підвищенню рівня матеріального забезпечення робітників. Завдяки споживчим кооперативам робітники отримували доступ до продуктів харчування, одягу та інших товарів першої необхідності за стабільнішими цінами, у порівнянні з вільним ринком. Це дозволяло частково компенсувати низьку заробітну плату, затримки з її виплатою, а також уникати спекуляцій та дефіциту².

Кооперативи також позитивно впливали на житлові умови. Житлові кооперативи давали можливість робітникам брати участь у будівництві чи ремонті житла на пайових засадах. Це сприяло покращенню побутових умов і зниженню рівня перенаселеності в індустріальних центрах, зокрема в шахтарських та заводських районах Донбасу, Харкова, Катеринослава³.

Ще одним важливим аспектом була соціальна згуртованість і розвиток колективної відповідальності. Спільна діяльність у кооперативах сприяла

¹ Фареній І. А. Український кооперативний рух у період 1917–1920 років (історичний аспект) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / І. А. Фареній. – Київ, 2003. С. 11.

² Філіпов К. В. Сільськогосподарська кооперація України в 20-ті роки ХХ століття : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / К. В. Філіпов. – Харків, 1999. С. 8.

³ Балабан П. Ю., Соколова А. М. Національний кооперативний рух в економіці ринкового типу : монографія. – Полтава : РВВ ПУЕТ, 2012. С. 153.

формуванню відчуття єдності, довіри та взаємодопомоги серед робітників. Це мало не лише економічне, а й психологічне значення - в умовах невизначеності та нестабільності колективна форма господарювання ставала джерелом підтримки та впевненості.

Кооперативна участь також давала робітникам досвід самоуправління, що мало важливе значення для підвищення їхньої громадянської активності. Через збори, вибори правлінь, участь у плануванні діяльності кооперативу робітники долучалися до прийняття рішень, що прямо стосувалися їхнього життя. Це формувало у них елементи правової та економічної культури, хоч і в межах контрольованої радянської системи¹.

Однак слід зазначити, що з плином часу і посиленням централізації, позитивний вплив кооперативів став зменшуватися. Бюрократизація, втручання партійних органів, обмеження ініціативи «знизу» призводили до втрати гнучкості кооперативного руху. Відтак у другій половині 1920-х років кооперативи поступово втрачали риси самостійних громадських утворень і перетворювалися на допоміжний механізм реалізації державної політики.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що кооперативи справили важливий, хоча й обмежений у часі позитивний вплив на життя робітників: вони допомагали пом'якшити наслідки економічної кризи, підвищували рівень добробуту, сприяли формуванню навичок колективної дії. Водночас політичний контроль і зміна пріоритетів державної політики поступово нівелювали ці досягнення².

¹ Пожарський П. Історія української кооперації : навч. посіб. – Київ : Центр учбової літератури, 2007. С. 76 – 89.

² Пожарський П. Історія української кооперації : навч. посіб. – Київ : Центр учбової літератури, 2007., С. 92.

РОЗДІЛ II. Політичний контекст розвитку кооперативного руху

Політичний контекст 1920-х років на Сході України був надзвичайно складним і суперечливим, що істотно вплинуло на розвиток кооперативного руху в регіоні. Після завершення воєнних дій та встановлення радянської влади, почався процес радикального переформатування соціально-економічної структури суспільства. Кооперація, яка до того часу була переважно ініціативою «знизу», поступово перетворювалася на інструмент державної політики. У цьому контексті важливо враховувати вплив таких політичних чинників, як утвердження більшовицької влади, політика непу

(нової економічної політики), централізація управління та зростання ролі партійного контролю над громадськими об'єднаннями. Розгляд політичних умов, у яких розвивався кооперативний рух, дає змогу краще зрозуміти специфіку його форм, напрямків та обмежень, а також виявити взаємозв'язок між державною ідеологією і місцевими ініціативами.

2.1. Вплив політики НЕП'у на кооперативний рух

На початку 1920-х років радянська держава опинилася перед загрозою економічного колапсу та масового соціального невдоволення. Політика воєнного комунізму, яка передбачала жорсткий контроль над економікою, насильницьку продрозкладку, націоналізацію підприємств і заборону приватної торгівлі, призвела до глибокої кризи. Особливо гостро ці процеси проявилися в аграрних регіонах, таких як Східна Україна, де селяни виявляли дедалі більший опір політиці реквізицій, а економічна активність населення різко знизилася¹.

У відповідь на ці виклики в 1921 році більшовицьке керівництво проголосило перехід до нової економічної політики (НЕПу). Цей курс був спробою відновити господарське життя країни через часткову легалізацію ринкових механізмів, приватної ініціативи та економічної самостійності. НЕП передбачав заміну продрозкладки проподатком, часткову децентралізацію управління, відновлення товарно-грошових відносин та дозвіл на існування дрібної приватної власності².

Ідеологічно НЕП трактувався як тимчасовий компроміс, вимушений крок для стабілізації економіки в умовах «капіталістичного оточення». Керівництво партії підкреслювало, що нова політика не є відмовою від соціалістичних ідеалів, а лише тактичним відступом. При цьому кооперація почала розглядатися як «соціалістична форма господарювання», що могла

¹ Винниченко О. Кооперативний рух в Україні: історико-правовий аспект / О. Винниченко // Право України. – 2006. – № 9. – С. 123–126.

² Гринько Б. І. Розвиток споживчої кооперації України в період нової економічної політики (1921–1929 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук / Б. І. Гринько. – Київ, 2007. – 20 с.

об'єднати дрібних виробників і поступово підвести їх до колективістських принципів. Таким чином, кооперативний рух отримав нове значення - з одного боку, як форма легальної економічної активності, з іншого - як засіб посилення ідеологічного контролю з боку держави.

У межах нової економічної політики кооперація посіла особливе місце як форма організації господарської діяльності, що поєднувала елементи приватної ініціативи з можливістю контролю з боку держави. На відміну від приватного підприємництва, яке радянська влада сприймала з підозрою, кооперація офіційно визнавалася як допустимий і навіть бажаний елемент «соціалістичного будівництва». Її перевага полягала в можливості об'єднати індивідуальних виробників і споживачів в організовану структуру, яка відповідала ідеологічним настановам режиму¹.

Держава активно стимулювала розвиток кооперативів, надаючи їм певні пільги, як-от податкові послаблення, доступ до кредитів, матеріально-технічних ресурсів та державного постачання. Водночас це не означало повної свободи для кооперативної діяльності - партійні й державні структури поступово посилювали контроль над кооперативами, втручаючись у кадрову політику, визначення напрямків діяльності та фінансові операції².

Особливу увагу приділяли розвитку таких видів кооперації, як споживча (обслуговування населення товарами та послугами), сільськогосподарська (об'єднання селян для спільної переробки та збуту продукції), кредитна (видача позик членам кооперативів) та промислова (виробництво ремісничих товарів). Через ці структури держава прагнула не лише пожвавити економіку, але й зберегти ідеологічний вплив на село та дрібну міську буржуазію,

¹ Рубльов О. Східна Україна в політичних процесах 1920-х рр. / О. Рубльов // Історія України. – 2002. – № 3. – С. 12–16.

² Винниченко О. Кооперативний рух в Україні: історико-правовий аспект / О. Винниченко // Право України. – 2006. – № 9. – С. 123–126.

використовуючи кооперацію як «перехідну форму» до майбутнього колективізованого господарства¹.

Східна Україна в 1920-х роках являла собою регіон зі змішаною соціально-економічною структурою: поєднання розвиненої промисловості з потужним аграрним сектором створювало специфічні умови для функціонування кооперативного руху. Тут кооперація розвивалася як у міських, так і в сільських місцевостях, адаптуючись до місцевих потреб і соціального складу населення. В аграрних районах основний розвиток отримали сільськогосподарські кооперативи, які об'єднували селян для спільного збуту продукції, закупівлі сільгоспінвентарю, насіння та добрив, а також кооперативні крамниці, що забезпечували мешканців товарами широкого вжитку².

У промислових центрах, таких як Харків, Луганськ, Донбас, значного поширення набули споживчі та кредитні кооперативи. Вони обслуговували робітниче населення, надаючи доступ до дешевших товарів та фінансових послуг, які були недоступні через слабо розвинену банківську систему. Ці структури часто формувалися за ініціативи самих працівників або профспілкових організацій, проте з часом усе більше потрапляли під контроль місцевих рад та партійних органів.

Соціальний склад членів кооперативів на Сході України був досить різноманітним. У селах це були переважно середняки, які прагнули покращити умови господарювання без переходу до колективних форм власності. У містах - службовці, дрібні підприємці, робітники. Для багатьох кооперація ставала

¹ Стецюк П. П. Кооперативний рух в Україні: історико-правовий аналіз / П. П. Стецюк. – Львів: Світ, 2002. С. 118.

² Юркова О. В. Кооперація в УСРР у 20–30-х рр. ХХ ст.: між державною політикою та самоврядуванням / О. В. Юркова // Український історичний журнал. – 2005. – № 2. – С. 78–90.

єдиною легальною формою економічної активності в умовах жорсткого контролю за приватним сектором¹.

Серед специфічних особливостей кооперативного руху в регіоні слід виділити активну участь у ньому етнічних меншин - зокрема єврейських, німецьких, грецьких громад, які мали давні традиції самоорганізації. Це надавало кооперації не лише економічного, а й культурного та національного значення, роблячи її важливою частиною життя місцевих спільнот.

Впровадження нової економічної політики сприяло пожвавленню кооперативного руху в Україні загалом і на її східних територіях зокрема. Упродовж 1920-х років кооперація стала однією з найдинамічніших форм господарської діяльності, особливо в аграрному секторі та сфері обслуговування. Вона дозволила широким верствам населення — передусім селянам і робітникам - легально здійснювати економічну активність, обходячи обмеження, накладені на приватне підприємництво. Внаслідок цього відбулося відносно економічне оздоровлення регіону, активізувалося товарне виробництво, зросли обсяги внутрішньої торгівлі².

Водночас позитивні результати НЕПу в кооперативній сфері були обмеженими в часі. Уже в другій половині 1920-х років радянське керівництво почало поступово згортати елементи ринкової економіки, готуючись до курсу на суцільну колективізацію та індустріалізацію. Кооперативи, які ще донедавна вважалися «соціалістичною формою перехідного періоду», почали розглядатися як застарілий етап, що підлягав заміні на більш централізовані й контрольовані структури - колгоспи, радгоспи, державні торгові організації³.

¹ Filtzer, D. *Soviet Workers and the NEP: Labour and the Rise of Stalinism* / Donald Filtzer. – Cambridge: Cambridge University Press, 1992. С. 98 – 103.

² Юркова О. В. Кооперація в УСРР у 20–30-х рр. XX ст.: між державною політикою та самоврядуванням / О. В. Юркова // Український історичний журнал. – 2005. – № 2. – С. 78–90.

³ Винниченко О. Кооперативний рух в Україні: історико-правовий аспект / О. Винниченко // Право України. – 2006. – № 9. – С. 123–126.

На цьому тлі посилювався державний тиск на кооперативні об'єднання: було обмежено їхню фінансову та кадрову самостійність, запроваджено централізоване планування, а у деяких випадках - примусове включення кооперативів до державної системи розподілу ресурсів. Численні місцеві ініціативи або втратили можливість існування, або були інтегровані у вертикальну модель управління.

Отже, кооперативний рух у період НЕПу мав подвійний характер. З одного боку, він став дієвим інструментом економічного відновлення і самозабезпечення населення. З іншого - виявився обмеженим і контрольованим з боку держави, що в перспективі призвело до його згорання. Завершення НЕПу означало кінець етапу умовної свободи кооперативної діяльності та початок нового періоду - насильницької колективізації й централізованої економіки, що радикально змінило соціально-економічну картину на Сході України.

2.2. Державна політика щодо кооперативів

У більшовицькій доктрині кооперація розглядалася не лише як економічне явище, а як складова частина загальної стратегії побудови соціалістичного суспільства. У перші роки після Жовтневої революції кооперативи сприймалися радше з підозрою як форма «дрібнобуржуазної» ініціативи. Однак із початком нової економічної політики (НЕП) ставлення до кооперації змінилося. В. Ленін у своїх останніх роботах - зокрема у праці «Про кооперацію»¹ (1923) - визначив кооперативи як найприйнятніший спосіб поступового залучення широких мас селянства до соціалістичної економіки.

¹ **Ленін В. І.** Про кооперацію / В. І. Ленін // Повне зібрання творів. – 5-те вид. – Т. 45. – К.: Політвидав України, 1980. – С. 374–382.

Ідеологічно кооперація розглядалася як «нижча форма соціалізму», що дозволяла зберегти приватну ініціативу в межах державного контролю. Кооперативи виконували роль перехідної ланки між ринковою економікою і повністю плановим господарством. Вони мали сприяти вихованню «соціалістичної свідомості», дисциплінованості, колективізму та економічної культури серед населення, насамперед селянства¹.

Партійне керівництво наголошувало, що справжня кооперація можлива лише за умов її ідеологічного і політичного підпорядкування комуністичній владі. Відтак кооперативи не мали права бути незалежними чи самостійними інституціями. Вони мали стати «соціалістичними за змістом», навіть якщо формально зберігали елементи приватної ініціативи.

УСРР, як складова частина Радянського Союзу, формувала свою кооперативну політику у тісному зв'язку з загальносоюзними директивами, зберігаючи при цьому певну республіканську специфіку. Нормативно-правове регулювання кооперативного руху здійснювалося шляхом ухвалення декретів, постанов, інструкцій і циркулярів на рівні як всесоюзного, так і республіканського управління².

Перші кроки в напрямі юридичного оформлення кооперації були здійснені ще у 1918-1919 рр., однак справжній правовий імпульс надано саме у період НЕПу. Зокрема, значну роль відіграли декрети ВЦВК і РНК РСФРР³, дія яких поширювалася й на УСРР, а також республіканські документи,

¹ Верменич Я. В. Кооперативний рух в Україні: історія та сучасність / Я. В. Верменич // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2004. – Вип. 11. – С. 83–91.

² Гринчук І. В. Розвиток сільськогосподарської кооперації в УСРР у 1920-х роках / І. В. Гринчук // Історія народного господарства та економічної думки України. – 2012. – № 45. – С. 102–113.

³ Про кооперацію : декрет ВЦВК і РНК РСФРР від 20 березня 1922 р. // Собр. узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства РСФСР. – 1922. – № 24. – Ст. 273.

зокрема «Закон про кооперацію в УСРР» 1922 року¹. Цей закон встановлював засади організації, управління, реєстрації та оподаткування кооперативів.

Окрему категорію становили інструктивні листи й постанови Всеукраїнської ради кооперативів², ВУЦВК та Наркомфіну УСРР³. Вони регулювали облік, кредитування, товарообіг, внутрішню звітність і персональний склад управління кооперативів. Кооперативи зобов'язувалися погоджувати свої статuti з місцевими органами влади, що свідчило про обмежену автономію таких об'єднань.

Окрім загальногосподарських норм, кооперативи підпорядковувалися спеціальним вимогам - наприклад, обов'язковому членству в центральних об'єднаннях, обмеженням у зовнішньоекономічній діяльності, суворим правилам розподілу прибутків. Також на початку 1920-х впроваджувалися норми, що визначали типи кооперативів - споживчі, сільськогосподарські, промислові тощо - і вимоги до їх фінансової звітності та кадрового складу⁴.

Важливо зазначити, що кооперативи не мали повної господарської самостійності. Вони юридично визнавалися приватно-громадськими організаціями, але фактично діяли в умовах жорсткої залежності від державних структур. Така ситуація створювала правову неоднозначність: з одного боку - формальна свобода, з іншого - глибоке втручання партійно-державного апарату⁵.

¹ Закон про кооперацію в УСРР : затв. ВУЦВК 18 серпня 1922 р. // Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду Української Соціалістичної Радянської Республіки. – 1922. – № 20. – Ст. 285–292.

² Всеукраїнська рада кооперативів. Інструктивний лист про організацію сільськогосподарських кооперативів / ВРК УСРР. – Харків : Друк. ВУК, 1924. – 12 с.

³ Про надання пільг кооперативам : постанова ВУЦВК від 14 серпня 1923 р. // Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду УСРР. – 1923. – № 19. – Ст. 423–425.

⁴ Даниленко В. М. Соціально-економічний розвиток України в умовах нової економічної політики. – К.: Генеза, 1997. С. 85

⁵ Верменич Я. В. Кооперативний рух в Україні: історія та сучасність / Я. В. Верменич // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. – 2004. – Вип. 11. – С. 83–91.

Попри формальну незалежність кооперативних об'єднань, із самого початку їх існування в умовах радянської влади кооперативи були об'єктом жорсткого адміністративного та партійного контролю. Радянська держава розглядала кооперацію як інструмент реалізації соціалістичної політики, а отже - підпорядковувала її потребам централізованого управління, планування та ідеологічного впливу.

Ключову роль у здійсненні контролю відігравала Комуністична партія (КП(б)У), яка визначала стратегічні напрямки розвитку кооперації. Партійні органи були присутні як у центральних органах управління кооперацією (зокрема в Наркомпроді, Наркомземі, Наркомфіні), так і на місцях - у губернських і районних виконкомах, комітетах, профспілках. Партійні рішення мали переважну силу над будь-якими внутрішніми кооперативними рішеннями¹.

У рамках цього контролю широко застосовувався механізм «керованої автономії», коли кооперативи зберігали формальні ознаки самоврядування, однак їхні ключові рішення, у тому числі фінансові та кадрові, підлягали погодженню з державними і партійними структурами. Особлива увага приділялася добору керівних кадрів у кооперативах - керівники мусили бути лояльними до партії, часто мати відповідну політичну характеристику або партійний стаж².

Низка наркоматів також здійснювала адміністративне регулювання:

1. Наркомпрод УСРР контролював продовольчі споживчі кооперативи,
2. Наркомзем - сільськогосподарські об'єднання,
3. Наркомфін - визначав податкову політику щодо кооперативів, доступ до кредитування тощо.

¹ Даниленко В. М. Соціально-економічний розвиток України в умовах нової економічної політики. – К.: Генеза, 1997. С. 120.

² Даниленко В. М. Соціально-економічний розвиток України в умовах нової економічної політики. – К.: Генеза, 1997. С. 126.

Крім того, кооперативи підлягали регулярним перевіркам з боку Центральної контрольної комісії КП(б)У, а також органів державної статистики та фінансового нагляду. Будь-які виявлені порушення, особливо ті, що стосувалися «зловживань» у розподілі прибутку або «відхилень» від державних планів, могли призвести до розпуску кооперативу або репресій проти його керівництва¹.

Водночас політика контролю мала подвійний характер: із одного боку, влада підтримувала кооперативи як засіб організації господарської активності населення, з іншого - прагнула не допустити їхньої самостійності чи перетворення на осередки альтернативної (непартійної) ініціативи. У другій половині 1920-х рр. ця напруга лише зростала, готуючи ґрунт до згорання кооперативного руху як автономного явища.

У межах нової економічної політики радянська держава намагалася створити сприятливі умови для розвитку кооперативного руху як важливого інструмента господарської мобілізації населення, особливо в аграрному секторі. Хоча державний контроль залишався жорстким, кооперативам у 1920-х роках були надані низка економічних стимулів, які мали заохотити до участі у спільному господарюванні².

Одним із головних напрямів державної підтримки було надання кооперативам пільгового оподаткування. Зокрема, вони мали знижені ставки на прибуток, а в окремі періоди взагалі звільнялися від податків, якщо діяли у пріоритетних галузях (наприклад, хлібозаготівлі або сільгоспвиробництво). Це дозволяло кооперативам накопичувати внутрішні ресурси для подальшого розширення діяльності.

Також важливим стимулом було надання кредитів через систему Держбанку та кооперативних банків, що діяли під державним наглядом.

¹ Гринчук І. В. Розвиток сільськогосподарської кооперації в УСРР у 1920-х роках / І. В. Гринчук // *Історія народного господарства та економічної думки України*. – 2012. – № 45. – С. 102–113.

² Задорожнюк Н. В. Селянство і кооперація в добу непу: досвід Вінниччини. – Вінниця: ВДПУ, 2008. С. 184 – 187.

Кредитування, як правило, мало цільовий характер і спрямовувалося на закупівлю сільськогосподарської техніки, товарів для споживчих кооперативів, будівництво складів, крамниць, ремонтних майстерень тощо. Для отримання фінансування кооперативи мали відповідати ряду вимог, зокрема дотримуватися затверджених планів¹.

Окрему форму підтримки становив пріоритетний доступ кооперативів до державних постачальників та оптових ринків. Це стосувалося насамперед споживчої кооперації, яка отримувала товари за фіксованими цінами та мала перевагу в розподілі дефіцитних ресурсів. Подекуди кооперативи виступали посередниками між державними установами та селянами або робітниками, реалізуючи державні замовлення.

Крім економічних стимулів, держава проводила кампанії з популяризації кооперації, особливо в сільській місцевості. Організовувалися спеціальні курси з підготовки кооперативних кадрів, публікувалися агітаційні матеріали, проводилися сільськогосподарські виставки. Ці заходи мали подвійний ефект: економічний (поширення знань і практик) і політичний (формування лояльності до радянського ладу)².

Разом із тим, господарська підтримка була тісно пов'язана з виконанням планових завдань, які з другої половини 1920-х рр. набували дедалі більш директивного характеру. Кооперативи змушували не лише працювати прибутково, а й забезпечувати виконання соціалістичних зобов'язань, поставок, норм заготівель тощо. Відмова чи невиконання таких планів тягнули за собою санкції³.

¹ Кооперативна думка. – 1927. – № 8 (серпень): «Про зміцнення господарської дисципліни в системі сільської кооперації».

² Lewin M. *The Making of the Soviet System: Essays in the Social History of Interwar Russia* / Moshe Lewin. – New York: Pantheon Books, 1985. С. 120.

³ Кооперативна думка. – 1927. – № 8 (серпень): «Про зміцнення господарської дисципліни в системі сільської кооперації».

Наприкінці 1920-х років радянська кооперативна політика зазнала радикальної трансформації. Відносна господарська самостійність і часткова автономія кооперативів, характерні для періоду НЕПу, почали поступово згортатися в умовах посилення адміністративно-командної моделі. Політичне керівництво країни дедалі більше розглядало кооперацію не як інструмент мобілізації ініціативи населення, а як механізм реалізації державних планів і контролю над усіма сферами економічного життя.

Одним із перших проявів згортання кооперативної самостійності стала партійна централізація управління кооперативним сектором. Усі кооперативи - незалежно від профілю - почали включатися до єдиних вертикалей, що перебували під контролем відповідних наркоматів і партійних структур. Місцеві ініціативи, не схвалені згори, вважалися підозрілими або навіть ворожими¹.

Особливої політичної гостроти набула ситуація у зв'язку з початком підготовки до суцільної колективізації, яка вимагала повного підпорядкування сільського господарства державним структурам. Сільськогосподарські кооперативи, які ще зберігали певну гнучкість і працювали на основі участі індивідуальних селянських господарств, дедалі більше перетворювалися на перехідну форму до колгоспів. У 1929 р. партійне керівництво відкрито заявило про необхідність «ліквідувати приватнокапіталістичні елементи у кооперації»².

В умовах згортання НЕПу також змінилася державна риторика щодо кооперації. Якщо раніше підкреслювалися її переваги для широких верств населення, то тепер дедалі частіше звучали звинувачення в «кооперативному

¹ Слободянюк О. В. Кооперація в аграрному секторі економіки України: історичний досвід і сучасні реалії / О. В. Слободянюк // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2015. – Вип. 41. – С. 113–119.

² Слободянюк О. В. Кооперація в аграрному секторі економіки України: історичний досвід і сучасні реалії / О. В. Слободянюк // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2015. – Вип. 41. – С. 113–119.

міщанстві», «формалізмі», «ухили від партійної лінії». У пресі та партійних документах з'являлися звіти про викриття «антирадянських елементів» у кооперативах, що підживлювало хвилю чисток у керівних органах.

Репресивні заходи проти кооперативів стали помітною частиною політичного курсу наприкінці 1920-х рр. Десятки керівників і активістів кооперативного руху були звинувачені в економічному саботажі, розкраданнях, контрреволюційній діяльності. Деякі з них потрапили під дію Статті 58 КК РСФРР¹, що фактично означало репресії або заслання. Репресії мали як демонстративний, так і превентивний характер - вони повинні були зламати залишки самостійного мислення в економічній сфері².

Загалом, до кінця 1920-х років кооперативний рух перестав бути сферою навіть умовної автономії. Він був повністю інтегрований у централізовану планову систему і втратив своє початкове значення як форма громадської ініціативи. Цей процес, з одного боку, відображав загальну логіку згортання НЕПу, а з іншого — став передумовою переходу до сталінської моделі командної економіки, де кооперація існувала лише як допоміжний інструмент державної політики.

2.3. Політичні конфлікти та кооперативний рух

Початок 1920-х років на Сході України відзначався кардинальними змінами в політичному ландшафті, спричиненими завершенням Громадянської війни та остаточним утвердженням радянської влади. В результаті низки військово-політичних кампаній, зокрема ліквідації залишків білогвардійського руху, анархістських формувань (зокрема загонів Нестора Махна) та придушення повстанських рухів, більшовики встановили контроль

¹ Кримінальний кодекс РСФРР : ухвалено Центральним Виконавчим Комітетом РСФРР 25 травня 1922 р. // Збірник узаконень і розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду РСФРР. – 1922. – № 31. – Ст. 491–503.

² Viola L. The Best Sons of the Fatherland: Workers in the Vanguard of Soviet Collectivization / Lynne Viola. – Oxford: Oxford University Press, 1987. С. 98 – 116.

над східними районами України, включаючи Донбас, Харківщину та Катеринославщину¹.

Формування нової політичної системи відбувалося в умовах жорсткої централізації влади, коли ключові управлінські функції зосереджувалися в руках партійного апарату РКП(б) - з 1925 року ВКП(б). Схід України, будучи одним із найрозвиненіших промислових регіонів, мав стратегічне значення для радянської влади. Тут здійснювалася масштабна політико-ідеологічна робота, спрямована на інкорпорацію місцевого населення у нову радянську реальність².

Попри формальну стабілізацію, регіон залишався політично чутливим. У перші повоєнні роки тривали локальні виступи селян проти політики «воєнного комунізму», що супроводжувалися репресіями та примусовими вилученнями продовольства (продрозкладкою). На цьому тлі виникали настрої опору, що мали не лише економічний, а й політичний характер. Хоча в 1921 році було проголошено перехід до нової економічної політики (НЕП), що передбачала часткову децентралізацію економіки, політична влада залишалася монополією партії³.

Зміни в політичному курсі радянської влади зумовили нове ставлення до громадських ініціатив, включаючи кооперативний рух. Незважаючи на декларовану підтримку кооперації як форми «соціалістичної самоорганізації населення», на практиці цей рух постійно контролювався, і використовувався як інструмент реалізації державної політики.

¹ Приліпко С. М. Історія становлення та розвитку кооперативного руху в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. // Публічне урядування. – 2019. – № 17. – С. 241–252.

² Журба М. А. Міжнародні зв'язки споживчої кооперації України в 1922–1927 роках. // Історія науки і біографістика. – 2006. – № 1. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/E-Journals/INB/2010-1/10_zmmkur.html

³ Приліпко С. М. Історія становлення та розвитку кооперативного руху в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. // Публічне урядування. – 2019. – № 17. – С. 241–252.

Політична нестабільність, яка супроводжувала процес утвердження радянської влади на Сході України, мала серйозні наслідки для економіки регіону та становлення кооперативного руху. Одним із найважливіших викликів стала дезорганізація сільського господарства і промисловості, спричинена роками воєнних дій, реквізиціями, а також масовими переселеннями населення. У сільській місцевості панувала розруха, а традиційні форми господарювання були підірвані насильницькими діями радянської адміністрації¹.

У період «воєнного комунізму» держава здійснювала політику продрозкладки, яка фактично знищила економічні стимули для селян, призвела до голоду та масового невдоволення. Кооперативні організації, які існували ще з дореволюційного часу, були розформовані або втратили можливість функціонувати в умовах централізованого розподілу ресурсів. Приватна ініціатива і самоврядування були заборонені, що значно обмежувало будь-яку форму економічної самоорганізації².

Зміна політичного курсу у 1921 році, яка знаменувала початок нової економічної політики (НЕП), створила умови для часткової легалізації кооперативного руху. Держава дозволила створення споживчих, кредитних і сільськогосподарських кооперативів як форм «соціалістичного підприємництва». У той же час діяльність кооперативів жорстко регламентувалась, а їх керівництво повинно було узгоджувати свої дії з місцевими органами влади та партійними структурами³.

¹ Берендєєва О. В. Кооперативний рух у теорії та практиці аграристських і комуністичних партій країн Центрально-Східної Європи (20-ті роки ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Київ, 2010. – 20 с.

² Кооперативна думка. – 1927. – № 8 (серпень): «Про зміцнення господарської дисципліни в системі сільської кооперації».

³ Вісті ВУЦВК. – 1926. – № 23 (січень): Стаття «Роль споживчої кооперації у справі забезпечення села».

Кооперативи поступово відновлювали свою діяльність, особливо в аграрному секторі. Вони сприяли постачанню товарів першої необхідності, організації збуту сільськогосподарської продукції, обміну між містом і селом. Проте кооперативний рух перебував у постійному стані політичного тиску, оскільки радянська влада розглядала його не як незалежну економічну силу, а як допоміжний інструмент у реалізації державної політики¹.

У 1920-х рр. взаємовідносини між кооперативним рухом та радянською владою на Сході України були суперечливими й динамічними. З одного боку, держава визнавала кооперацію як важливий інструмент у справі відновлення економіки після руйнувань Громадянської війни. З іншого боку, радянська ідеологія не допускала існування незалежних від партійного контролю економічних структур, що зумовлювало спроби підпорядкувати кооперативи політичним цілям².

У період НЕПу кооперація офіційно розглядалася як проміжна форма між капіталізмом і соціалізмом. Це дозволяло створення кооперативів у межах споживчої, кредитної та сільськогосподарської сфер. Проте будь-яка ініціатива «знизу» мусила відповідати партійним директивам. Партійне керівництво вимагало, щоб кооперативи сприяли реалізації державних планів - зокрема заготівельних кампаній, постачання міст продовольством і товарами.

Однією з форм контролю за кооперативами стало запровадження політики «керованої самостійності», за якої кооперативи нібито зберігали формальну автономію, але фактично підпорядковувалися державним органам

¹ Слободянюк О. В. Кооперація в аграрному секторі економіки України: історичний досвід і сучасні реалії / О. В. Слободянюк // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2015. – Вип. 41. – С. 113–119.

² Гринчук І. В. Розвиток сільськогосподарської кооперації в УСРР у 1920-х роках / І. В. Гринчук // Історія народного господарства та економічної думки України. – 2012. – № 45. – С. 102–113.

і партійним комітетам. У багатьох кооперативах провідні посади займали партійці або особи, що мали тісні зв'язки з радянською адміністрацією¹.

Наприкінці 1920-х років ситуація ускладнилася: у зв'язку з поступовим згортанням НЕПу й переходом до політики суцільної колективізації, влада почала посилювати тиск на кооперативні організації. Вони втрачали самостійність і перетворювалися на допоміжні структури колгоспно-радгоспної системи. Роль кооперації дедалі більше зводилася до виконання директив з центру, а будь-які спроби ініціативної діяльності могли трактуватися як «буржуазні ухили».

Упродовж 1920-х років кооперативні організації дедалі більше перетворювалися з інструменту господарської самоорганізації населення на складову частину ідеологічного апарату радянської влади. У контексті формування соціалістичної економіки та суспільства, кооперативи почали використовуватись не лише для вирішення практичних завдань, а й для виховання «нової людини» - радянського громадянина, лояльного до партії та держави².

Ідеологічна функція кооперативів проявлялась у кількох основних напрямках. По-перше, через кооперативи здійснювалось поширення соціалістичної риторики: вони ставали місцями проведення політосвітніх заходів, лекцій, партійних зборів. Працівників кооперативів активно залучали до радянської пропаганди в сільських районах, особливо в періоди заготівельної кампанії чи підготовки до виборів у ради³.

По-друге, кооперативи виконували роль «посередника» між владою і населенням. Через них відбувалося впровадження державної цінової політики,

¹ Гринчук І. В. Розвиток сільськогосподарської кооперації в УСРР у 1920-х роках / І. В. Гринчук // Історія народного господарства та економічної думки України. – 2012. – № 45. – С. 102–113.

² Верменич Я. В. Кооперативний рух в Україні: історія та сучасність / Я. В. Верменич // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2004. – Вип. 11. – С. 83–91.

³ Задорожнюк Н. В. Селянство і кооперація в добу непу: досвід Вінниччини. – Вінниця: ВДПУ, 2008. С. 180.

розподіл дефіцитних товарів і контроль над обігом сільськогосподарської продукції. Таким чином, кооперація ставала інструментом економічного управління, підпорядкованого загальносоюзному плануванню.

По-третє, радянська влада активно впливала на кадровий склад кооперативів. Установлювалися квоти на вступ до кооперативних організацій, проводилась ідеологічна перевірка керівників, а в навчальних закладах готували спеціалістів з чіткою марксистсько-ленінською орієнтацією. Будь-які прояви самостійності чи опору розцінювалися як політична неблагонадійність¹.

Особливо показовим був процес перетворення сільськогосподарських кооперативів на колгоспи наприкінці 1920-х років. В умовах наростання колективізаційного тиску кооперація втрачала рештки автономії та ставала передвісником повної централізації аграрної сфери. Кооперативні структури, які ще нещодавно служили засобом адаптації до нової економіки, були поступово розчинені в системі тотального контролю.

Незважаючи на офіційну підтримку кооперативного руху радянською владою в межах ідеологічно окреслених рамок, на Сході України у 1920-х роках спостерігалися спроби збереження традиційних форм кооперації та опору надмірній централізації й політичному втручання. Ці процеси були проявами соціального напруження, що зберігалось у суспільстві після Громадянської війни, і відповіддю на поступову втрату кооперативами самостійності².

Опір мав переважно пасивний характер. Частина селян уникала вступу до державних кооперативів, вважаючи їх інструментом контролю. Мали місце випадки саботажу заготівельної діяльності, приховування продукції, а також

¹ Приліпко С. М. Історія становлення та розвитку кооперативного руху в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. // Публічне урядування. – 2019. – № 17. – С. 241–252.

² Журба М. А. Міжнародні зв'язки споживчої кооперації України в 1922–1927 роках. // Історія науки і біографістика. – 2006. – № 1. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/E-Journals/INB/2010-1/10_zmmkur.html

неформальні об'єднання за принципами довоєнних кооперацій, які не були зареєстровані офіційно. У деяких районах Сходу України виникали спроби створення нелегальних або напівлегальних кредитних та споживчих об'єднань, які функціонували без формального втручання партійних структур¹.

Особливої уваги заслуговують випадки персонального спротиву з боку кооперативних діячів, які намагалися відстоювати автономність організацій або протистояти втручанням з боку державних органів. Часто такі діячі звинувачувались у «буржуазному ухилі» або «саботажі» та ставали жертвами репресій. Деякі з них були усунені з посад, арештовані чи навіть вислані за межі регіону.

З політичного боку альтернативність кооперативного руху полягала також у намаганнях частини місцевих еліт використати кооперацію як платформу для збереження елементів місцевого самоврядування й економічної ініціативи. Проте радянська влада досить швидко усвідомила потенційну загрозу і вже наприкінці 1920-х років почала згортати навіть ті форми кооперації, які формально відповідали НЕПівській моделі, але демонстрували надмірну самостійність².

Таким чином, попри офіційне визнання кооперації, у 1920-х роках кооперативний рух на Сході України мав значну опозиційну складову. Спроби зберегти його традиційну сутність нашкоджувалися на репресивні механізми влади, що призвело до повної трансформації кооперативів у складові частини радянської адміністративно-командної системи.

РОЗДІЛ III. Розвиток кооперативних організацій та їх соціальні функції

¹ Гринчук І. В. Розвиток сільськогосподарської кооперації в УСРР у 1920-х роках / І. В. Гринчук // Історія народного господарства та економічної думки України. – 2012. – № 45. – С. 102–113.

² Слободянюк О. В. Кооперація в аграрному секторі економіки України: історичний досвід і сучасні реалії / О. В. Слободянюк // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2015. – Вип. 41. – С. 113–119.

Упродовж 1920-х років кооперативний рух на Сході України набув помітного поширення, відіграючи важливу роль у трансформації соціально-економічного простору регіону. В умовах післявоєнної розрухи, непевної політичної ситуації та глибоких змін в аграрному секторі кооперація стала одним із механізмів стабілізації та мобілізації місцевих ресурсів. Її діяльність не обмежувалася виключно економічними інтересами – кооперативи поступово перетворювались на осередки соціального згуртування, впливали на формування нових моделей споживання, праці та повсякденного життя.

З огляду на політичний курс радянської влади, кооперативні організації стали важливою складовою втілення державної політики в сільській та міській місцевості. Їх розвиток супроводжувався як підтримкою з боку органів влади, так і процесами ідеологізації, що відбивалося на внутрішній структурі та напрямках діяльності кооперативів. Таким чином, кооперація в 1920-х роках постала не лише як форма господарської самоорганізації населення, а й як інструмент соціального впливу, що поєднував інтереси громади та держави.

3.1. Типи кооперативів

У 1920-х роках сільське господарство Сходу України переживало глибокі соціально-економічні зміни, спричинені як наслідками громадянської війни, так і переходом до нової економічної політики (непу). В цих умовах сільськогосподарська кооперація стала одним із головних інструментів відновлення продуктивних сил села та модернізації аграрного сектору. Основною метою таких кооперативів було згуртування селян для раціонального використання ресурсів, поліпшення умов праці та підвищення ефективності виробництва.

Серед найбільш поширених форм сільськогосподарської кооперації варто виділити споживчі та збутові товариства, які займалися закупівлею сільськогосподарської продукції та забезпеченням селян товарами промислового виробництва. Вони сприяли встановленню більш справедливих умов торгівлі, зменшуючи залежність від приватних посередників і

спекулянтів. Значну роль відігравали також постачальні кооперативи, що забезпечували селян інвентарем, добривами, насінням та іншими необхідними для господарювання ресурсами¹.

Кредитні сільські кооперативи, що функціонували в тісному зв'язку з банківською системою, надавали селянам позики під низькі відсотки, сприяючи сезонному фінансуванню господарств та подоланню нестачі обігових коштів. Окрему групу становили машинні кооперативи, покликані забезпечити селян технікою та організувати спільне користування нею, що особливо актуально в умовах технічної відсталості та гострої нестачі сільськогосподарських машин².

Також важливим явищем стали сільськогосподарські артілі, які хоча ще не мали чітко колективістського характеру, але вже передбачали часткову спільність майна й координацію зусиль на основі колективної праці. У деяких регіонах вони слугували проміжною формою між індивідуальним господарюванням і майбутніми колгоспами³.

Загалом, сільськогосподарські кооперативи відігравали подвійну роль: з одного боку, вони задовольняли економічні інтереси селянства, а з іншого – виконували завдання держави, поступово готуючи соціально-економічне підґрунтя для колективізації. Їхня діяльність стала важливою складовою процесів модернізації сільської економіки в умовах непу.

У контексті відбудови економіки після Громадянської війни промислові та ремісничі кооперативи стали важливим засобом залучення населення до

¹ Фареній І. А. Український кооперативний рух у період 1917–1920 років (історичний аспект): автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / І. А. Фареній. — Черкаси, 2000. —15 с.

² Марочко В.І. КРЕДИТНА КООПЕРАЦІЯ В УКРАЇНІ [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 5: Кон - Кю / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2008. - 568 с.: іл.. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Kreditna_Kooperatsiya_v_Ukraini (останній перегляд: 13.05.2025)

)Гелей С.Д.,

³ Пиріг О.А. НЕП: більшовицька політика імпровізації. Київський національний торговельно-економічний ун-т. - К., 2001.-С . 121-148.

виробничої діяльності, особливо в умовах недостатньої індустріалізації та обмежених ресурсів державного сектора. Ці кооперативи об'єднували робітників, ремісників, кустарів і дрібних підприємців, які прагнули продовжувати чи відновлювати виробництво в нових соціально-економічних умовах¹.

Кустарно-промислові кооперативи були найбільш поширеною формою об'єднання у цій сфері. Вони займалися виготовленням товарів повсякденного вжитку - одягу, взуття, посуду, меблів, сільськогосподарського інвентарю тощо. Такі кооперативи часто мали виробничі майстерні, у яких працювали члени організації, а також наймані працівники. Діяльність кооперативів сприяла розвитку місцевої промисловості, задовольняла потреби населення в основних товарах і створювала робочі місця в умовах дефіциту працевлаштування².

Поряд із кустарними об'єднаннями діяли також промислово-ремісничі артілі, які спеціалізувалися на обслуговуванні місцевого населення: ремонт інвентарю, взуття, виготовлення індивідуальних замовлень тощо. Вони поєднували традиційні ремесла з новими організаційними формами, пристосовуючись до вимог радянської економічної політики.

Важливою особливістю цих кооперативів була їхня здатність діяти в умовах обмеженого державного фінансування. Часто вони працювали на основі самоорганізації та самоокупності, мобілізуючи внутрішні ресурси членів і користуючись підтримкою місцевої влади у вигляді податкових пільг, приміщень або сировини³.

¹ Коновалов, В. В. Большевики и промысловая кооперация: к вопросу о коммунистическом наступлении на «кооперативном фронте» в первые годы Нэпа (1921-1923 гг.) [Текст] / В. В. Коновалов // Вестник Тюменского государственного университета. – 1998. – № 1. – С. 83-90.

² Егоров, В. Г. Отечественная кооперация в мелком промышленном производстве: становление, этапы развития, огосударствление (первая треть XX века) [Текст]: монограф. / В. Г. Егоров. – Казань : Изд-во Казанск. ун-та, 2005. С.116.

³ Марсчко А /. Українська селянська кооперація: історико-теоретичний аспект (1961 - 1929 pp). - Київ. М.Р. Kots Publishing, 1995 p. - С. 144.

Таким чином, промислові та ремісничі кооперативи виконували подвійну функцію: вони не лише забезпечували економічне виживання значної частини міського й частково сільського населення, а й сприяли збереженню та розвитку трудових навичок, культурної спадщини ремесел і традиційних видів виробництва. У загальній системі кооперативного руху вони стали гнучким і адаптивним елементом, що забезпечував зв'язок між державним плануванням та реальними потребами населення.

Споживча кооперація в 1920-х роках посіла одне з центральних місць у структурі кооперативного руху на Сході України. В умовах хронічного товарного дефіциту, порушених ринкових зв'язків та слабкої роздрібною торгівлі, споживчі кооперативи стали важливим посередником між виробниками та населенням. Вони виконували функцію постачання товарами першої необхідності, організовували торгівлю та забезпечували справедливі ціни на продукцію¹.

Ці кооперативи створювалися як у містах, так і в селах, і охоплювали широкі верстви населення - від робітників і селян до службовців та інтелігенції. Їх членами могли бути як окремі особи, так і цілі колективи, наприклад, заводські колективи або сільські громади. Основною формою діяльності була організація крамниць, складів, базарів і пересувної торгівлі, яка дозволяла охопити навіть віддалені райони².

Завдяки споживчим кооперативам населення отримувало доступ до промислових товарів, продуктів харчування, палива, одягу та іншого побутового приладдя. Однією з головних переваг такої форми обслуговування

¹ Нестуля О.О. Розбудова споживчої кооперації Наддніпрянської України (кінець XIX – початок XX ст.) / О.О. Нестуля, А.О. Пантелеймоненко // Вісник Львівської комерційної академії. – 2011. – Вип. 9. – С. 105-122;

² Приліпко С. М. Історія становлення обслуговуючої кооперації у сільських територіальних громадах України / С. М. Приліпко // Проголошення незалежності УНР: досвід для сучасного державотворення : матеріали Всеукр. заочної наук.- практик. конф., присвяченої 100-річчю 251 IV Універсалу Української Центральної Ради (29.03.2018 р.). — К. : НАДУ. — С. 31–33

було уникнення посередників, що дозволяло знизити ціни та забезпечити більш якісне постачання. Крім того, прибутки кооперативів часто поверталися членам у вигляді дивідендів або пільг¹.

Із запровадженням непу держава активно заохочувала розвиток споживчої кооперації, бачачи в ній засіб боротьби зі спекуляцією та стихійною торгівлею. Водночас, кооперативи перебували під пильним контролем з боку радянських органів, які намагалися спрямовувати їхню діяльність у русло загальнодержавних економічних цілей.

Соціальна роль споживчих кооперативів виходила за межі торгівлі. Вони сприяли формуванню колективного споживання, згуртуванню місцевих громад, поширенню навичок самоорганізації та господарської ініціативи. Крім того, у багатьох випадках кооперативи брали участь у добродійній діяльності - організації громадського харчування, допомозі малозабезпеченим тощо².

Отже, споживчі кооперативи не лише забезпечували населення товарами, а й виконували важливу соціальну функцію в системі повсякденного життя та взаємодії громади з державою.

У 1920-х роках кредитна кооперація на Сході України стала важливою складовою загального кооперативного руху, виконуючи функцію фінансової підтримки як для індивідуальних селян і ремісників, так і для дрібних кооперативних об'єднань. В умовах дефіциту банківських установ у сільській місцевості та обмеженого доступу до державного кредитування, саме кооперативні фінансові структури дозволяли забезпечити обіговими коштами широкі верстви населення³.

¹ Пантелеймоненко А. О. Становлення кооперації в українському селі: історико-економічні аспекти : монографія / А. О. Пантелеймоненко. — Полтава : РВЦ ПУСКУ, 2006. — 227 с.

² Фареній І. А. Український кооперативний рух у період 1917–1920 років (історичний аспект): автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / І. А. Фареній. — Черкаси, 2000. — 15 с.

³ Марочко В.І. КРЕДИТНА КООПЕРАЦІЯ В УКРАЇНІ [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 5: Кон - Кю / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2008. - 568 с.: іл.. URL:

http://www.history.org.ua/?termin=Kreditna_Kooperatsiya_v_Ukraini (останній перегляд: 13.05.2025)

Найпоширенішими формами таких організацій були кредитні товариства, сільськогосподарські кредитні кооперативи та каси взаємодопомоги. Вони функціонували на засадах взаємного кредитування: члени кооперативу вносили пайові внески, з яких формувався кредитний фонд, а позики надавались під низький відсоток і на доступних умовах. Це дозволяло уникнути звернення до приватних лихварів, які часто практикували експлуатаційні схеми кредитування.

Кредитні кооперативи мали гнучкіші умови порівняно з державними фінансовими установами: вони враховували сезонність сільськогосподарських робіт, специфіку ремісничої діяльності та індивідуальні обставини позичальників. Особливо важливим був доступ до короткотермінового кредиту для закупівлі насіння, добрив, інструментів або покриття невідкладних побутових витрат¹.

Разом з тим, діяльність кредитних кооперативів перебувала під наглядом держави та поступово підпорядковувалась завданням радянської економічної політики. У міру централізації фінансової системи держава посилювала контроль за кооперативними фондами, обмежувала автономію кредитних організацій та впроваджувала механізми планового розподілу ресурсів. Це поступово зменшувало роль місцевої ініціативи та фінансової самостійності².

Попри ці обмеження, кредитні кооперативи у 1920-х роках відігравали ключову роль у забезпеченні економічної стабільності на місцях. Вони підтримували дрібне виробництво, стимулювали самоорганізацію населення та сприяли формуванню навичок колективної фінансової відповідальності. У поєднанні з іншими формами кооперації, кредитні організації стали фінансовим фундаментом відновлення і розвитку господарського життя регіону.

¹ Гелей С.Д., Пастушенко Р.Я. Теорія та історія кооперації: підручник. — К.: Знання, 2006. С. 216 – 265.

² Морозов А.Г. Села і гроші. Українська кредитна кооперація в добу непу / А.Г. Морозов. — Черкаси, 1993. С. 140.

3.2. Кооперативи та населення

Кооперативний рух на Сході України в 1920-х роках мав широке соціальне підґрунтя, охоплюючи представників різних верств населення. Його популярність зумовлювалася як економічними потребами, так і змінами у державній політиці, що сприяли розвитку колективних форм господарювання. Соціальна база кооперативів була неоднорідною, але мала свої стабільні ядра в селянстві, міському дрібному виробництві та середніх прошарках населення¹.

Провідну роль у кооперативному русі відігравали селяни, зокрема середняки, які мали необхідний мінімум засобів виробництва, були економічно активними і прагнули покращення умов господарювання. Для них кооперативи ставали засобом доступу до кредитів, техніки, товарів та ринку збуту. Бідніші верстви селянства - малоземельні й безземельні - також брали участь у кооперативах, однак через матеріальну обмеженість їхній вплив був меншим, а мотивація - часто ситуативною².

У міських районах активними учасниками кооперативного руху були ремісники, кустарі та дрібні службовці, які шукали можливостей економічного самозабезпечення через об'єднання ресурсів. Кооперація для них означала доступ до матеріалів, інструментів, каналів збуту продукції та підтримку в умовах нестабільної економіки³.

¹Бутенко, В. І. Розвиток кустарно-ремісничої кооперації України в період непу (1921–1928) / В.І. Бутенко // Історія: Сборник научных трудов / Харьковский государственный университет. – 1992. – Вип. 26. – С. 3–10.

² Господарська діяльність сільськогосподарської кооперації в Україні (20-і рр. ХХ ст.) // Вісник Харківського університету. - 1998. - № 401. Історія України. Вип.2 - С. 129-136

³ Олянич В. В. Створення та діяльність кооперативів кустарів-підприємців в УСРР 20-х рр. ХХ ст. / В.В. Олянич // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – 2011 – № 939: Історія України. – Вип.14. – С. 65–70.

Робітники також долучалися до споживчих та кредитних кооперативів, особливо в районах з промисловими підприємствами. Через кооперативи вони забезпечували себе продуктами харчування, одягом, паливом, а також брали участь у системах взаємодопомоги. Часто при великих підприємствах створювалися кооперативні організації, які мали пільгові умови постачання та організації побуту.

Ще одним важливим елементом соціальної бази стали інтелігенція та активісти нової радянської адміністрації. Вони не лише вступали до кооперативів, а й часто виконували керівні функції в їхньому апараті. Завдяки своїй освіченості та організаційним здібностям вони забезпечували зв'язок між населенням і органами влади, сприяючи впровадженню кооперативної політики на місцях¹.

Загалом, кооперативи стали простором зустрічі різних соціальних груп, які, попри відмінності в інтересах, об'єднувалися навколо спільних господарських завдань. Така багатошарова соціальна база сприяла гнучкості кооперативного руху та його здатності адаптуватися до складних умов 1920-х років.

Ставлення населення до кооперативного руху в 1920-х роках на Сході України було неоднозначним і значною мірою залежало від соціального становища, життєвого досвіду, а також регіональних особливостей. Хоч кооперація часто розглядалася як можливість поліпшення матеріального становища, не менш вагомим був вплив політичної кон'юнктури та змін у державній політиці².

У багатьох випадках селяни позитивно сприймали кооперативи, особливо в період непу, коли держава заохочувала дрібне приватне

¹ Фареній І. А. Кооперативний рух у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX ст.: монографія Черкаси: Відлуння-Плюс, 2008. 432 с.

² Даниленко В. М. Історія соціального розвитку України у 1920-х роках. – К.: Либідь, 2006. С. 114 – 123.

господарювання та кооперацію як форму «партнерства» між владою і сільським населенням. Кооперативи сприймалися як інструмент економічного підйому: вони забезпечували доступ до товарів, кредитів, техніки, а також створювали канали збуту продукції. Проте серед частини селянства - особливо бідняків - була поширена недовіра, обумовлена страхом перед можливим поверненням примусової колективізації та контролю з боку радянських органів¹.

У міському середовищі кооперативи асоціювалися з відносною стабільністю. Робітники, службовці, інтелігенція активно користувалися кооперативними магазинами, їдальнями, кредитними установами. Їхнє ставлення зазвичай було практичним: кооперація розглядалася як джерело матеріальної підтримки в умовах хронічного товарного голоду й інфляції. Водночас, і тут мала місце настороженість, зокрема щодо ефективності управління та розподілу ресурсів.

Суттєвий вплив на формування суспільного ставлення до кооперації мала радянська пропаганда, яка презентувала її як «школу соціалізму», проміжну ланку між приватною ініціативою і майбутньою колективною економікою. Через пресу, лекції, збори кооперативи позиціонувалися не лише як господарські організації, а й як засіб політичного виховання. Це сприяло певному ідеологічному схваленню, однак не завжди гарантувало реальну довіру до цих структур².

Особливу реакцію викликала поява примусових форм участі, коли місцева влада вимагала вступу до кооперативів або нав'язувала участь у спільному господарюванні. У таких випадках кооперативи могли сприйматися

¹ Суспільство і влада в радянській Україні років НЕПу (1921–1928): збірник документів і матеріалів / упоряд. В. М. Даниленко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. С. 84–89.

² Вісіна Т. М. Український кооперативний рух у Волинському воєводстві в 20–30-х роках ХХ ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Львів, 2002. – 20 с.

як продовження державного контролю, що породжувало пасивність або прихований спротив.

Попри суперечливість, у цілому кооперація вкорінилася у свідомості населення як знайома й практична форма економічної діяльності. Її сприйняття було тісно пов'язане з конкретним життєвим досвідом: там, де кооперативи дійсно полегшували побут і господарювання, рівень довіри та лояльності до них був значно вищим¹.

У 1920-х роках участь жінок у кооперативному русі на Сході України набувала дедалі більшого значення, що відображало як соціальні зміни після революційних подій, так і прагнення радянської влади активізувати жіноче населення у сфері суспільно-господарської діяльності. Участь жінок у кооперації стала однією з форм їхньої інтеграції в нову економічну систему та засобом соціальної мобілізації.

Найчастіше жінки долучалися до споживчих кооперативів, які мали безпосередній вплив на повсякденне життя родини. Вони брали участь у роботі кооперативних крамниць, їдалень, дитячих закладів, гуртожитків, а також у розподілі товарів і організації побутового обслуговування. Особливо активними були жінки у містах, де кооперативна мережа була розвиненішою, а рівень освіченості - вищим².

На селі жінки частіше були рядовими членкинями сільськогосподарських і кредитних кооперативів, брали участь у колективних формах праці, господарських зборах, обліку продукції. В умовах чоловічої трудової міграції або втрати годувальника внаслідок війни чи репресій, саме

¹ Балабан П. Ю., Соколова А. М. Національний кооперативний рух в економіці ринкового типу: монографія. – Полтава: РВВ ПУЕТ, 2012. С. 118.

² Приліпко С. М. Історія становлення та розвитку кооперативного руху в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. // Публічне урядування. – 2019. – № 17. – С. 241–252.

жінки часто ставали головними представниками домогосподарства в кооперативах¹.

Радянська влада заохочувала залучення жінок до кооперації, розглядаючи це як інструмент подолання їхньої "домашньої замкненості" та економічної залежності. У пресі й на мітингах підкреслювалася важливість "жіночої активності", створювалися жіночі секції при кооперативах, організовувалися курси з бухгалтерії, торгівлі, основ планового господарства. Однак у реальності жінки рідко посідали керівні посади - їхня роль частіше обмежувалась виконанням підсобної або технічної роботи.

Попри існуючі обмеження, участь жінок у кооперативному русі мала значний соціальний ефект. Кооперація ставала для багатьох з них першою сходинкою до публічної діяльності, навчання, самоорганізації та формування почуття власної гідності. Вона також сприяла розширенню горизонтів жіночого досвіду - від побутового до економічного і громадського².

У 1920-х роках кооперативи на Сході України не лише виконували економічні функції, а й поступово перетворювалися на важливі осередки соціального життя громад. Їхній вплив виходив за межі господарської діяльності, охоплюючи сферу побуту, культури, освіти та взаємодопомоги. Кооперативи ставали платформою для комунікації, солідарності та самоорганізації на місцевому рівні.

Однією з ключових форм такої взаємодії було поліпшення інфраструктури населених пунктів. Кооперативи брали участь у будівництві крамниць, складів, лазень, майстерень, гуртожитків, а згодом - і клубів, хат-читалень, шкіл. Вони також підтримували розвиток місцевої торгівлі,

¹ Берендеева О. В. Кооперативний рух у теорії та практиці аграристських і комуністичних партій країн Центрально-Східної Європи (20-ті роки ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Київ, 2010. – 20 с.

² Журба М. А. Міжнародні зв'язки споживчої кооперації України в 1922–1927 роках. // Історія науки і біографістика. – 2006. – № 1. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/E-Journals/INB/2010-1/10_zmmkur.html

організовували ярмарки, обміни, налагоджували транспортне сполучення між селами та містами.

Важливою соціальною функцією кооперативів була допомога незахищеним верствам населення - багатодітним родинам, інвалідам війни, вдовам, пенсіонерам. Для таких категорій передбачались знижки, кредити на пільгових умовах, іноді — безкоштовне постачання продуктів чи палива. Особливу увагу приділяли дітям: у кооперативних їдальнях організовували гарячі обіди для школярів, створювали дитячі садки й літні табори при споживчих спілках¹.

Культурно-освітня діяльність кооперативів проявлялася в проведенні лекцій, курсів з грамотності, господарських порад, демонстрацій фільмів та театральних вистав. Кооперативи ставали центрами просвіти, особливо у сільській місцевості, де були обмежені можливості доступу до державних освітніх закладів. Вони також підтримували місцеву пресу, самвидав, організовували обговорення важливих суспільних питань.

Кооперативи тісно співпрацювали з місцевими радами, комітетами незаможників, жіночими та молодіжними організаціями. Ця взаємодія могла бути як ініціативною, так і нав'язаною владою, яка прагнула використовувати кооперацію як інструмент ідеологічного впливу на населення. Проте у багатьох випадках саме кооперативи виступали посередником між офіційними структурами і населенням, допомагаючи узгоджувати інтереси та потреби обох сторін².

У підсумку, кооперативи 1920-х років відігравали роль локальних центрів стабільності й розвитку, створюючи можливості для соціальної

¹ Журба М. А. Міжнародні зв'язки споживчої кооперації України в 1922–1927 роках. // Історія науки і біографістика. – 2006. – № 1. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/E-Journals/INB/2010-1/10_zmmkur.html

² Берендеева О. В. Кооперативний рух у теорії та практиці аграристських і комуністичних партій країн Центрально-Східної Європи (20-ті роки ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Київ, 2010. – 20 с.

інтеграції, колективної взаємопідтримки та мобілізації громади. Вони сприяли формуванню нової соціальної тканини, в якій економічна вигода поєднувалася з громадською активністю та культурним зростанням.

3.3. Освітня та культурна діяльність кооперативів;

У 1920-х роках кооперативні організації на Сході України не обмежувалися лише господарською діяльністю - вони також активно долучалися до розв'язання гострих соціальних проблем, зокрема проблеми масової неписьменності. Освітня робота стала важливою складовою кооперативного руху, сприяючи підвищенню культурного рівня населення та розвитку людського капіталу.

Одним із ключових напрямів була участь у кампанії з ліквідації неписьменності (лікнеп), яку активно просувала радянська влада. Кооперативи відкривали школи грамоти, організовували вечірні курси для дорослих, надавали приміщення для занять. Вони також забезпечували навчальні матеріали - підручники, зошити, навчальні посібники, які часто друкувались або постачалися централізовано через кооперативні видавництва¹.

Окрім базової освіти, кооперативи організовували професійну підготовку для своїх членів та працівників. Зокрема, проводилися курси з бухгалтерії, торгівлі, аграрних технологій, що відповідало потребам розвитку споживчої, сільськогосподарської й кредитної кооперації. У деяких випадках кооперативи співпрацювали з технікумами та професійними школами, сприяючи підготовці кадрів для господарської діяльності².

¹ Шкірчак С. Кооперативний рух як елемент громадянського суспільства в історії української суспільно-політичної думки першої чверті ХХ ст. / С. Шкірчак // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2013. – Вип. 25. – С. 49–54.

² Шкірчак С. Кооперативний рух як елемент громадянського суспільства в історії української суспільно-політичної думки першої чверті ХХ ст. / С. Шкірчак // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2013. – Вип. 25. – С. 49–54.

Важливо зазначити, що кооперативна освіта не лише підвищувала кваліфікацію працівників, а й сприяла формуванню активної частини суспільства, здатної до самоорганізації, критичного мислення й участі в громадському житті. Через це вона здобула підтримку не лише з боку населення, а й з боку радянської влади, яка бачила в кооперативних ініціативах інструмент формування «нового типу громадянина».

Культурно-просвітницька діяльність займала важливе місце в діяльності кооперативів Сходу України у 1920-х роках. Цей напрям виконував не лише соціальну, а й ідеологічну функцію - підвищення рівня культури населення поєднувалося з формуванням радянського світогляду¹.

Однією з ключових ініціатив було створення кооперативних бібліотек і читалень, які діяли як центри освіти й дозвілля в селах і робітничих поселеннях. Кооперативи закупували літературу, зокрема науково-популярну, сільськогосподарську, політичну, а також художні твори. Особлива увага приділялася виданням радянської тематики, зокрема творам класиків марксизму-ленінізму.

Крім того, кооперативи організовували культурні заходи - лекції, диспути, кінопокази, вечори самодіяльності. При кооперативних осередках часто діяли гуртки художньої самодіяльності, драматичні трупи, хори, оркестри. Такі заходи не лише урізноманітнювали дозвілля, а й сприяли згуртуванню населення навколо кооперативного руху².

Особливе значення мало видавництво та розповсюдження просвітницьких друкованих матеріалів. Кооперативи, що мали відповідні ресурси, випускали власні інформаційні бюлетені, інструкції для членів, популярні брошури з питань господарювання, торгівлі, культури споживання.

¹ Приліпко С. Історія становлення та розвитку кооперативного руху в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. / С. Приліпко // Публічне урядування. – 2019. – № 17(2). – С. 241–252

² Оніпко Т. В. Книговидавнича діяльність вітчизняної споживчої кооперації в 20-ті роки XX ст. / Т. В. Оніпко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2015. – Вип. 42. – С. 94–98

Через ці матеріали населення не лише отримувало необхідні знання, а й формувало уявлення про кооператив як важливу соціальну інституцію.

Кооперативний рух 1920-х років на Сході України активно взаємодіяв із державними структурами, зокрема з органами освіти, культури та місцевого самоврядування. Така співпраця була не лише вимушеною в умовах централізованої системи управління, але й стратегічною — вона дозволяла кооперативам розширювати сферу впливу та залучати додаткові ресурси для реалізації освітніх і культурних програм¹.

Найтісніша співпраця здійснювалася з Народними комісаріатами освіти (Наркомос) та культури. В межах загальносоюзної кампанії з ліквідації неписьменності кооперативи надавали приміщення для шкіл, організовували курси з підготовки викладачів, забезпечували учнів навчальними матеріалами. Часто кооперативні осередки виконували функції пунктів народної освіти, перебираючи на себе частину зобов'язань держави².

Культурні програми кооперативів також координувалися з установами культосвітньої роботи. Наприклад, кооперативні клуби діяли спільно з будинками культури та сільськими радами, організовували спільні святкування, виставки, театральні постановки. У багатьох випадках така співпраця мала формальний характер - державні органи призначали кураторів або вводили своїх представників до складу керівництва кооперативів, що дозволяло їм здійснювати контроль над змістом і формами діяльності³.

Важливою формою співпраці була участь кооперативів у реалізації місцевих соціальних ініціатив. Наприклад, вони допомагали з ремонтом шкіл, забезпеченням навчальних закладів обладнанням, підтримкою молодіжних

¹ Мохор П. Від Балліна до Леніна: етапи розвитку кооперативної думки на Україні / П. Мохор. – Київ: Видання Смілянського кооперативного технікуму, 1924. С. 27- 30

² Там само, С 34.

³ Мохор П. Від Балліна до Леніна: етапи розвитку кооперативної думки на Україні / П. Мохор. – Київ: Видання Смілянського кооперативного технікуму, 1924. С. 48

організацій. Через такі дії кооперативи не лише зміцнювали свій авторитет у громадах, але й інтегрувались у систему радянського соціального будівництва.

ВИСНОВКИ

У ході проведеного дослідження вдалося комплексно розкрити соціально-економічні та політичні аспекти розвитку кооперативного руху на Сході України в 1920-ті роки. Аналіз історичних джерел, наукової літератури та архівних матеріалів дозволив зробити низку важливих висновків:

1. Кооперативний рух у досліджуваній період виступав не лише економічним явищем, а й важливим соціальним інструментом, що сприяв адаптації населення до нових умов життя після завершення Громадянської війни. Він став формою самоорганізації, засобом задоволення базових потреб у торгівлі, кредитуванні та сільському господарстві.
2. Політична ситуація на Сході України у 1920-х роках безпосередньо впливала на діяльність кооперативів. Встановлення радянської влади та запровадження нової економічної політики створили умови для часткового відновлення кооперативного руху, проте постійний контроль з боку партійних структур суттєво обмежував його автономію.
3. Кооперативи виступали не лише економічними, а й культурно-освітніми центрами, сприяючи ліквідації неписьменності, розвитку професійної освіти, організації дозвілля. Вони брали участь у просвітницьких кампаніях, створювали бібліотеки, клуби, видавали літературу, проводили лекції.
4. Ідеологічний контроль радянської влади поступово трансформував кооперативний рух із соціально ініціативної сили на елемент державного механізму. Кооперативи стали інструментами реалізації політичних завдань, зокрема у сфері агітації, пропаганди та культурного впливу.

Незважаючи на зростаючий тиск і централізацію, у діяльності кооперативів спостерігалися елементи опору та збереження традиційної

самоорганізації, особливо у сільській місцевості. Це свідчить про складність і багатовимірність кооперативного руху в умовах радянської влади.

Отже, кооперативний рух 1920-х років на Сході України був важливою частиною процесу соціально-економічного відновлення регіону, став полем взаємодії між населенням і владою, а також ареною ідеологічної боротьби. Його досвід має наукове та практичне значення для сучасного осмислення ролі громадських ініціатив в умовах трансформаційних процесів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Кооперація в Україні у 1926–1927 рр. // Статистика України. – Вип. 166. – Харків: Вид-во УНУ, 1928. – 214 с.
2. Правовая защита // Вестник промысловой кооперации. – 1924. – № 3. – С. 37.
3. Сборник статистико-экономических сведений по сельскому хозяйству России и иностранных государств / Министерство земледелия. Отдел сельской экономики и сельскохозяйственной статистики. – Петроград: Екатеринославская типография, 1917. – Вып. 10. – 670 с.
4. Сведения о поставках хлеба в армию, 1914–1915 гг. – Державний архів Автономної Республіки Крим. – Ф. 70. – Оп. 1. – Спр. 389. – 39 арк.
5. Список кооперативных союзов Украины на 1.01.1919. – Київ: Друкарня союзу споживчих союзів України, 1919. – 46 с.
6. Список обществ и союзов-членов товарищества ПОЮР, 1917–1918 гг. – Інститут рукописів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – Ф. 290. – Спр. 516. – 2 арк.
7. Таблицы средних справочных цен и средних цен потребительских обществ по районам Европейской России на 1 июня 1915 г. По данным анкеты Всероссийского союза городов и МСПО. – Москва: Городская типография, 1915. – 17 с.
8. Organisations coopératives. – Genève: Bureau international du travail, 1929. – 112 p.
9. Résolutions du VIIe Congrès coopératif régional. – Lausanne: Imprimerie Coopérative, 1932. – 56 p.
10. Аліман, М., Бабенко, С., Гелей, С. та ін. (1996). Історія споживчої кооперації України. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.
11. Бабенко, С., Галюк, В., Гелей, С. та ін. (1995). Історія кооперативного

- 12.Балинський, О. Кустарно-промислова кооперація /О. Балинський// Кустарна промисловість та кустарно-промислова кооперація УСРР. – 1927. – №8.
- 13.Біченко С. М. Спеціалізована сільськогосподарська кооперація як важливий чинник підвищення ефективності селянських господарств за часів непу // Український селянин. – 2004. – Вип. 8. – С. 235–237.
- 14.Бородаєвський С. Історія кооперації. Прага 1925;
- 15.Бутенко В. І., Філіппов К. В. Кооперація, селянин, держава. Історія сільськогосподарської кооперації українського села періоду непу: монографія. – Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2011. – 216 с.
- 16.Василевський, К. Основні шляхи розвитку промислової кооперації / К. Василевський // Вісник промислової та промислово-кредитної кооперації України. – 1930. – №3. – С. 4–10.
- 17.Вербова, О. (2012). Західноукраїнська кооперація в умовах нацистської окупації. Агросвіт, 9, 123–127.
- 18.Височанський П. Коротка історія кооп. руху на Україні. 1925;
19. Височанський П. Начерк розвитку укр. споживчої кооперації. К. 1925;
- 20.Витанович, І. (1964). Історія українського кооперативного руху. Нью-Йорк: Товариство українських кооператорів. Віднова «Маслосоюзу». (1941, 16 серпня). Львівські Вісті, 7.
- 21.Гелей С.Д., Пастушенко Р.Я. Теорія та історія кооперації: підручник. — К.: Знання, 2006. — 513 с.
- 22.Гелея, С. (Ред.). (1999). Українські кооператори (Т. 1–2). Львів: Коопосвіта. Загальні збори «Маслосоюзу». (1942, 20 серпня). Господарсько-кооперативний часопис, с. 11.
- 23.Гончаренко В.В. "Кредитна кооперація. Форми економічної самопомоги сільського і міського населення у світі та в Україні (теорія, методологія, практика)/ В.В. Гончаренко. — К.: Глобус, 1998. - 324 с.

24. Господарська діяльність сільськогосподарської кооперації в Україні (20-і рр. XX ст.) // Вісник Харківського університету. - 1998. - № 401. Історія України. Вип.2 - С. 129-136
25. Демографическая характеристика кооперированного крестьянства Украины в 20-е гг. // Историческая демография и современность. Тез. докл. УП Всесоюзной конф. по исторической демографии. - Москва-Донецк, 1991
26. Жук А. Укр. кооперація в Галичині. К. 1913;
27. Журба М. А. Міжнародні зв'язки споживчої кооперації України в 1922–1927 роках // Історія науки і біографістика. – 2006. – № 1.
28. Зарудный, С. Кустарно-промысловая кооперация на Украине. (Состояние, перспективы и нужды) / С. Зарудный // Народное хозяйство Украины. – 1923. – №4–6. – С. 214–228.
29. Зіняк К. С. Кооперативний рух та кооперативне будівництво на західноукраїнських землях наприкінці ХІХ – у 30-х рр. ХХ ст. – 2020.
30. Івасюк І. Кредитова кооперація на Україні. Праці Укр. Наук. Інституту, ХІ. В. 1934;
31. Калініченко, Володимир Вікторович. Селянське господарство України в період непу : Історико-економічне дослідження / В.В. Калініченко. – Харків : Основа, 1997. – 400 с.
32. Калініченко В. В. Соціально-економічні передумови створення спеціалізованої системи сільськогосподарської кооперації в УСРР (перша половина 1920-х рр.) // Вісник Черкаського університету. Серія Історичні науки. – 2020. – Вип. 2. – С. 48–55.
33. Каплан, Д. А. Кустарная промышленность Украины/ Д.А.Каплан.– Х., 1922.
34. Качор А. 35 літ на службі народу (пам'яті інж. Ю. Павликовського). Вінніпег 1950.

35. Курилишин, К. (2007). Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939–1944 рр.): історико-бібліографічне дослідження (Т. 1–2). Львів: [б. в.].
36. Луцький О. Кооп. проблеми. Л. 1937; Спомини Василя Нагірного, ред. І. Витановича РСУК 1937. Кооп. Республіка. РСУК. 1928 — 39;
37. Махоніна, О. Становлення і функціонування кустарно-ремісничої промисловості міста Харкова в період непу (1921-1928рр.) / О. Махоніна // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць. – 2012. – Вип.15. – С. 189–196.
38. Морозов А. Г. Реконструкція сільського господарства. Історія українського селянства. Нариси: У 2 т. – К.: Наукова думка, 2006. – Т. 2. – С. 26–44.
39. Морозов А.Г. Села і гроші. Українська кредитна кооперація в добу непу / А.Г. Морозов. — Черкаси, 1993. -274 с.
40. Нізова, Л. Промислова кооперація Радянської України в добу непу / Л.В. Нізова; НАН України, Ін-т історії України.– К., 2003.
41. Нікітенко, К. В. Боротьба партійно-господарських державних органів за «радянське обличчя» промислової кооперації в Україні 1920-х рр. / К.В. Нікітенко // Схід. – 2006. – №2. – С. 65–68.
42. Одержавлення та ліквідація сільськогосподарської кооперації в Україні в 20-і - поч. 30-х років ХХ ст.// Вісник Харківського університету - 1998 - № 401. Історія України. Вип.2 - С. 188-198
43. Олянич В. В. Створення та діяльність кооперативів кустарів-підприємців в УСРР 20-х рр. ХХ ст. / В.В. Олянич // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – 2011 – № 939: Історія України. – Вип.14. – С. 65–70.
44. П'ятницькова І. Кооперативний рух на півдні України в умовах Першої світової війни // Історичні і політологічні дослідження. – 2019. – № 2. – С. 36–42.

45. Павликовський Ю. Під прапорами Самопомочі, слідами розвою ідеї кооперації і союзного устрою в Нар. Торгівлі. Л. 1923;
46. Павликовський Ю. Природа, мета і світогляд укр. кооп. руху. Л. 1934;
47. Пантелеймоненко А.О. Аграрна кооперація України: теорія і практика: монографія. — Полтава: РВВ ПУСКУ, 2008. — 347 с.
48. Панченко. С.-г. кооперація. Х. 1928; Височанський П. Кооп. кредит. К. 1929;
49. Пинда Л. Часописи кооперативного руху в Україні у першій половині ХХ ст. // Вісник Львівського університету. Серія книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології.
50. Піснячевський Д. Від капіталізму до кооператизму. Париж 1945;
51. Пожарський П. Нариси з історії укр. кооперації. К. 1919;
52. Потребительская кооперация на Украине за 5 лет — 1918 — 22. Х. 1923;
53. Приліпко С. Історія становлення та розвитку кооперативного руху в Україні в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. // Публічне урядування. – 2019. – № 17(2). – С. 241–252.
54. Сільськогосподарська кооперація в українському селі: розвиток, діяльність, ліквідація (1921-поч.30-х рр) // Історичні віхи Слобідської України: ХУІІ - поч. ХХ ст. Наукова збірка - Харків, 1997. - С.130-139
55. Сільськогосподарська кооперація Харківщини в 20-ті роки ХХ ст // Проблемы истории и археологии Украины. К 140-летию Д.И. Багалея. Тез. Докладов - Х., 1997
56. Скубій І. Торгівля в Харкові в роки непу (1921–1929): економіка та повсякденність // Academia.edu.
57. Спеціальна (фахова) сільськогосподарська кооперація в українському селі в період непу // Вісник Харківського університету. Історія. - 1999. - № 413, Вип.30. - С.161-172
58. Терехов А. Советское кооперативное право. Х. 1924;
59. Тимченко Ю. В. Споживча кооперація України в період НЕПу (1921 - 1928 рр.) / Ю.В. Тимченко // Історія народного господарства та

- економічної думки України. — 2005. — Вип. 37-38. — С. 139-147. —
Бібліогр.: 12 назв. — укр.
60. Туган-Барановский М. Социальные основы кооперации. Берлін 1921;
61. Тульський К. Село Стылы Мариупольского уезда Екатеринославской губернии. Южно-русский потребитель. 1915. № 4. С. 21–22.
62. Фареній І. А. Кооперативний рух у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX ст.: монографія Черкаси: Відлуння-Плюс, 2008. 432 с.
63. Фареній І. А. Кооперація доби НЕПу: невігадана історія походження / І. А. Фареній // Вісник Львівської комерційної академії. Серія : Гуманітарні науки. - 2013. - Вип. 11. - С. 60-66.
64. Фрометт Б. Война и культурно-общественные задачи кооперации. Вестник.
65. Allen, B. C. The Workers' Opposition in Ukraine, 1920s–1930s // Historical Materialism. – 2020.
66. Dianova, E. V. Komsomol and Cooperative Movement in the 1920s // Manuscript. – 2018. – № 11(2). – P. 193–197.
67. Heysin, M. L. Istoricheskiy ocherk kooperatsii v Rossii. – Petrograd: Kooperatsiya, 1918. – 184 s.
68. Kotsonis, Y. Making Peasants Backward: Agricultural Cooperatives and the Agrarian Question in Russia, 1861–1914. – Basingstoke: Macmillan; New York: St. Martin's Press, 1999. – 245 p.
69. Marochko, V. The Cooperative Ideal of M. V. Levitsky as a 'Leader of the Cooperative Movement' – the Illusion of the Social Equilibrium // Ukrainian Peasant. – 2024. – № 31.
70. Mazijevich, K. Z mynuloho sil's'kohospodars'koi kooperatsii. Ukrain's'ka sil's'kohospodars'ka kooperatsiia z nahody 10-i richnytsi zasnuvannia «Tsentralu». Zbirnyk 1. – Podiebrady, 1926.

71. Piatnytskova, I. Memories of M. P. Ballina, M. V. Levytskoho, V. S. Nahirnoho about the Cooperative Movement of Ukraine in the Second Half of the 19th – the Beginning of the 20th Century // *Ukrainian Peasant*. – 2021. – № 25.
72. Piatnytskova, I. Participation of the Peasants of Southern Ukraine in the Cooperative Movement as a Factor in the Modernization of the Social Estate // *Ukrainian Peasant*. – 2023. – № 29.
73. Sycz, M. *Spółdzielczość ukraińska w Galicji w okresie II wojny światowej*. – Warszawa: Pracownia Wydawnicza, 1997. – 323 s.

РЕЗЮМЕ

Робота присвячена дослідженню особливостей становлення та розвитку кооперативного руху на Сході України в 1920-ті роки. На основі широкого кола джерел показано соціально-економічні та політичні умови, в яких відбувалося формування кооперативних організацій у регіоні. Аналізується структура, форми й функції кооперативів у контексті нової економічної політики радянської влади.

У дослідженні охоплено вплив післявоєнної розрухи, аграрної кризи та політики НЕПу на активізацію кооперативної діяльності. Зазначені фактори визначили особливу роль кооперації як інструменту адаптації населення до нових умов господарювання та водночас - як елементу державної економічної політики.

Аналіз соціально-економічного та політичного контексту розвитку кооперативного руху демонструє взаємодію локальних ініціатив і централізованої ідеологічної політики. В роботі простежено, як кооперація

слугувала засобом економічного відновлення, соціального захисту населення і поступової трансформації суспільної структури на Сході України.

Звернення до даної теми визначається необхідністю цілісного осмислення ролі кооперативів у процесі соціально-економічної модернізації регіону в умовах радянської перебудови. У роботі реалізовано спробу окреслити місце кооперативного руху в господарському житті Східної України, виявити його специфіку та значення для подальших трансформацій у сільському й міському середовищі.

SUMMARY

The work is devoted to the study of the features of the formation and development of the cooperative movement in Eastern Ukraine in the 1920s. Based on a wide range of sources, the socio-economic and political conditions in which the formation of cooperative organizations in the region took place are shown. The structure, forms and functions of cooperatives are analyzed in the context of the new economic policy of the Soviet government.

The study covers the impact of the post-war devastation, the agrarian crisis and the NEP policy on the activation of cooperative activity. These factors determined the special role of cooperation as a tool for adapting the population to new economic conditions and at the same time - as an element of state economic policy.

The analysis of the socio-economic and political context of the development of the cooperative movement demonstrates the interaction of local initiatives and centralized ideological policy. The work traces how cooperation served as a means

of economic recovery, social protection of the population and the gradual transformation of the social structure in Eastern Ukraine.

The appeal to this topic is determined by the need for a holistic understanding of the role of cooperatives in the process of socio-economic modernization of the region under the conditions of Soviet perestroika. The work attempts to outline the place of the cooperative movement in the economic life of Eastern Ukraine, to identify its specifics and significance for further transformations in the rural and urban environment.